

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ, ՀԱՏՈՐ Է
HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE SERIES, VOLUME VII

Մատենաշարի գիտական խմբագիր՝ Հակոբ Սիմոնյան, խմբագիր՝ Ներսես Կոստանյան
Scientific editor of the Series: Hakob Simonyan, editor: Nerses Kostanyan

Հրատարակվել է ՀՀ մշակույթի նախարարության, ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության Գիտության կոմիտեի, «Միտգ» վերլուծական կենտրոնի և «Փյունիք» քարեգործական հիմնադրամի ֆինանսական օժանդակությամբ: Գիրքը ապագրվել է եսև Ամերիկայի ժողովրդի աջակցությամբ՝ ԱՄՆ Միջազգային զարգացման գործակալության (ԱՄՆ ՄՋԳ) միջոցով: Գրքի բովանդակությունը միմյան հեղինակներին է և պարտադիր չէ, որ արտահայտի ԱՄՆ ՄՋԳ կամ ԱՄՆ կառավարության տեսակետները:

This book is published with assistance from the Ministry of Culture of the Republic of Armenia, the Committee for Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Armenia, “Mitq” Analytical Center and “Pyunik” Benevolent Foundation. This publication is also made possible by the support of the American People through the United States Agency for International Development (USAID). The contents are the sole responsibility of the authors and do not necessarily reflect the views of USAID or the United States Government.

Խմբագիրն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում.

Գրքի տպագրությանն օժանդակելու համար՝ ՀՀ մշակույթի նախարար Հասմիկ Պողոսյանին և փոխնախարար Արև Սամուելյանին, ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության Գիտության կոմիտեի նախագահ Սամվել Հարությունյանին:

Խորհրդատվության համար՝ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտին, ԱՄՆ-ի Լոս Անջելեսի Կալիֆորնիայի համալսարանի Քոթսենի անվան հնագիտության ինստիտուտին, ՌԻ ԳԱ Նյուֆակս մշակույթի ինստիտուտին:

Լուսանկարների համար՝ ՀՀ մշակույթի նախարարության Հայաստանի պատմության թանգարանին, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտին, Երևանի քաղաքապետարանի «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանին, Զավեն Սարգսյանին, Աշոտ Մովսեսյանին և Բորիս Գասպարյանին:

The editor expresses his deepest gratitude to:

the Minister of Culture of RA, Hasmik Poghosyan and the Deputy Minister Aray Samuelyan, the Chairman of the Committee for Science of the Ministry of Education and Science of RA, Samvel Harutyunyan for the assistance in the publication of the volume;

the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of RA, UCLA Cotsen Institute of Archaeology, and the Institute of Material Culture of the Academy of Sciences of the Russian Federation for valuable advice;

the Museum of History of Armenia of the Ministry of Culture of RA, the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of RA, “Erebuni” Historical and Archaeological Museum-Reserve of the Yerevan Municipality, Zaven Sargsyan, Ashot Movsesyan and Boris Gasparyan for supplying photographs.

Գրախոսներ՝ Գրիգոր Ե. Արեշյան,
պրոֆեսոր, Լոս Անջելեսի Կալիֆորնիայի
համալսարանի Քոթսենի անվան
հնագիտության ինստիտուտի փոխտնօրեն
և Պավել Ս. Ավետիսյան, պատմ. գիտ.
թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Reviewers: Gregory E. Areshian, Ph.D.,
Director, UCLA Research Program in
Armenian Archaeology and Ethnography,
Assistant Director, Cotsen Institute of
Archaeology, University of California, Los
Angeles & Pavel S. Avetisyan, Ph.D., Director,
Institute of Archaeology and Ethnography,
National Academy of Sciences of the Republic
of Armenia

ՀՀ մշակույթի նախարարություն

Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն

Ministry of Culture of the Republic of Armenia

Research Center for Historical-Cultural Heritage

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF ARMENIA

Խմբագիր՝ Հակոբ Սիմոնյան / Editor: Hakob Simonyan

Հուշարձան հրատարակչություն / Hushardzan Publishers
Երևան / Yerevan 2013

ՀՏԴ 902/904 (479.25)

ԳՄԴ 63.4 (2Հ)

Հ 247

Հրատարակվել է Պատմամշակութային ժառանգության
գիտահետազոտական կենտրոնի գիտխորհրդի նրաշխավորությամբ

Հ. Միմոնյան, Վ. Լյուբին և Է. Բելյաևա, Գ. Արեշլյան, Կ. Թոխատյան,
Ս. Հմայակյան, Հ. Հակոբյան, Հ. Սանամյան

Հայաստանի հնագիտական ժառանգությունը / խմբագիր՝ Հ. Է. Միմոնյան,
Հ 247 Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն. – Երևան:
«Հուշարձան», 2013, 96 էջ

Պատմամշակութային ժառանգության մատենաշարի հերթական հատորը
նվիրված է Հայաստանի հնագիտական ժառանգությանը: Ժողովածուն
ներկայացնում է հնագույն և հին Հայաստանի մշակույթները, հնագիտական
նորագույն նայանգործությունները, ինչպես նաև վաղ և վարդապետ միջնադարի
նորագույն նայանգործությունները:

Approved for publication by the Academic Advisory Board of the Research
Center for Historical-Cultural Heritage

H. Simonyan, V. Lyubin and E. Belyaeva, G. Areshlian, K. Tokhatyan,
S. Hmayakyan, H. Hakobyan, H. Sanamyan

Archaeological Heritage of Armenia / Editor: H. Simonyan,
Research Center for Historical-Cultural Heritage. – Yerevan: Hushardzan, 2013,
96 pages

This volume of the Historical-Cultural Heritage Series is devoted to the archaeological
heritage of Armenia. It presents the prehistoric and ancient cultures of Armenia,
recent archaeological discoveries as well as architectural monuments of the Early and
High Middle Ages.

HTD 902/904 (479.25)

GMD 63.4 (2Հ)

H 247

ISBN 978-9939-9087-0-0

© Հակոբ Միմոնյան և գործընկերներ

© Hakob Simonyan with collaborators

© ՀՀ մշակույթի նախարարություն

© Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն, 2013

© Ministry of Culture of the Republic of Armenia

© Research Center for Historical-Cultural Heritage, 2013

Հայաստանի
հնագիտական ժառանգությունը

խմբագիր
Հակոբ Միմոնյան

անգլերենի թարգմանիչ
Արմինե Հայրապետյան

գրաֆիկական հսկեցակարգ, նախագծում
և լքադրում
Հարություն Սամուելյան

ծրագրի համահարգող
Արև Սամուելյան

Archaeological Heritage of Armenia

editor
Hakob Simonyan

English translation
Armine Hayrapetyan

graphic concept, design & layout
Haroutiun Samuelian

programme coordinator
Arev Samuelyan

Քարաշամբ,
Երևանարանում
գտնվող քիբեղ,
Ք.ա. XXIII-XXII դդ.

Qarashamb,
embossed foil plate,
23rd-22nd cc. BC

Հասմիկ Պողոսյան

Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի նախարար

Հայաստանի հնագույն և հին պատմության, մշակույթի և արվեստի իրերն ավայությունների ընտրանին ներկայացնող պատկերազարդ այս գիրքը համառոտ ակնարկ է մեր ժողովրդի հազարամյա գործունեության և արարման մասին: Սեղմ, սակայն ամփոփ ներկայացված են ստորին քարի դարից մինչև զարգացած միջնադարի հնագիտական և ճարտարապետական գլուխգործոցները, որոնք բացառիկ ճոխությամբ ցուցադրում են հայ ժողովրդի ծագման ու զարգացման ուղին: Այստեղ միասնական սկզբունքով ի մի են բերվել հնագետների մի քանի սերնդի անխոնջ աշխատանքի շնորհիվ բացահայտված քարի դարի, արտադրող տնտեսակարգի, վաղ պետական կազմավորումների և Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետությունների՝ Վանի թագավորության, Երվանդունիների, Արտաշիսյանների և Արշակունիների հարստությունների մշակույթները: Գրքի վերջին երկու գլուխը նվիրված է Հայաստանի՝ Քրիստոնեությունն առաջինը պետական կրոն հռչակած երկրի եկեղեցիների և վանքերի ճարտարապետությանը, զուտ հայկական մշակույթին բնորոշ խաչքարային արվեստին, վաղ միջնադարյան կոթողներին:

Գրքում ընդգրկվել են նաև վերջին տարիների հնագիտական հայտնագործությունները, որոնք հիմնավորում են մեր ժողովրդի կերտած բազմադարյան մշակույթի անընդհատականությունը և նորովի մեկնաբանում Հայաստանի պատմության մոռացված էջերը: Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական ժառանգությունն ամբողջացնող այս ժողովածուն հիանալի նվեր է զբոսաշրջիկներին, որոնք կարող են լիարժեք պատկերացում կազմել Հայոց հնագույն մշակույթի մասին, ուղենշել իրենց անցնելիք ճամփան, այցելել և անձամբ ըմբռնել մեր հյուրընկալ հողի հմայքը, մոտիկից ծանոթանալ հազարամյակներ ի վեր իր բնօրրանում ապրող ժողովրդի կենցաղին ու բարքին, հնի ու նորի զարմանալի համադրությանը:

պիտոտաթերթին՝
Ծառ, երեստակի
հարթաքանդակ, X-XIII դդ.

on the title page:
Tree, relief depicting an
angel, 10th-13th cc.

շապիկի վերջին էջին՝
Ներքին Նավեր, դամբ. 3,
Քա. XX-XIX դդ.,
և փայլեցված կարաս
համաշխարհային
վիշապձի պատկերով

on the back cover:
Nergin Naver, kurgan 3,
20th-19th cc. BC,
black polished karas with the
image of a universal dragon-
snake

Hasmik Poghosyan

Minister of Culture of the Republic of Armenia

Material evidence of the ancient and medieval Armenian history, culture and art are presented in this book as a concise review of thousands of years of activity and creativity of our people. Archaeological and architectural masterpieces from the Lower Paleolithic to the High Middle Ages comprehensively reflect the path of the origins and development of the Armenian people. Thorough efforts of several generations of archaeologists are systematically condensed in this book revealing the cultures of the Stone Age, origins of farming economies, early state formations from the dawn of civilizations to the most powerful states of the Near East – the Van Kingdom, Ervandid, Artashesian and Arshakuni dynasties. The last two chapters of the book are devoted to the architecture of churches and monasteries of Armenia, the country being the first to adopt Christianity as a state religion, and to *khachqar* art which is characteristic only to Armenian culture, as well as to the early medieval monuments, the bas-reliefs and decorated bricks of the royal tomb of the Armenian kings built in 364 AD in Aghtsq.

The book also presents recent archaeological discoveries complementing and giving new interpretations to forgotten pages of the Armenian past. This colorful book presents for the first time the Armenian archaeological heritage to those who visit Armenia and it becomes a wonderful gift for tourists enabling them to get a complete notion of the ancient Armenian culture, to plan their forthcoming paths, to visit and enjoy the beauty of our hospitable land, the life and customs of the people inhabiting this cradle of civilization for millennia, in wonderful combination of antiquity and modernity.

Էդուարդ Արրահամյան

«Միտք» վերլուծական կենտրոնի տնօրեն, պատրմ. գիտ. թեկնածու

Վերին Նավեր, դամբ. II,
Ք.ա. XVI-XV դդ.

Verin Naver, burial II,
16th-15th cc. BC

Հայկական լեռնաշխարհը, բազմաթիվ ազգերի նախահայրենիքը, մի առեղծվածային և քիչ ուսումնասիրված տարածաշրջան է: Հայաստանի և այստեղ հազարամյակներով բնակվող հայ էթնոսի գոյության և գործունեության մասին հաղորդումներ կան ասորական, եգիպտական, շումերական, պարսկական, հնդկական և հնագույն այլ ազգերի սրբազան տեքստերում: Հնագիտական պեղումներն ու հայտնագործությունները, որոնք անփոփ ներկայացնում է գիտական այս ժողովածուն, մեզ հիշեցնում են եվրոպացի նշանավոր գիտնականների և մտավորականների գնահատականները հայ ազգի և հայկական քաղաքակրթության մասին: Օրինակ, անգլիացի արևելագետ Դավիթ Մարշալ Լանգը գրում է. «Չնայած իր փոքր տարածքին, Հայաստանն այն քիչ երկրներից է, որոնք անգնահատելի և մեծ ներդրում են ունեցել քաղաքակրթության մեջ»: Ավստրիացի գիտնական Էլիզաբեթ Բաուերը նշում է. «Հայաստանի մասին քչերը գիտեն, սակայն եվրոպան մշակութային ժառանգության առումով մեծապես պարտական է նրան: Պատմության արշալույսին Հայաստանը քաղաքակրթության քնորաններից էր... Ք.ա. I հազարամյակում Հայաստանի տնտեսությունը, արվեստն ու ավանդույթներն այնքան էին զարգացած, որ նրա մշակույթը խթանում էր եգիպտոսին, Հունաստանին և Հռոմին ինչպես նյութապես, այնպես էլ հոգևոր առումով», իսկ Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ Ուիլյամ Գլադսթոնը սեղմ ընդգծել է. «Ծառայել Հայաստանին՝ նշանակում է ծառայել քաղաքակրթությանը»:

Որոշակի է, որ հայկական քաղաքակրթությունը մեծ ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն հարևան, այլև հեռավոր ժողովուրդների մշակույթի և հոգևոր ներաշխարհի վրա: Ուստի՝ պատահական չէ, որ գրեթե բոլոր կրոններում, այդ թվում՝ քրիստոնեության մեջ, Հայկական լեռնաշխարհը ներկայանում է որպես սրբազան, հոգևոր մի երկիր: Հնագիտական հայտնագործությունները կոչված են վերաիմաստավորելու մարդկության պատմության ընթացքը, քաջահայտելու հնագույն ազգերի, այդ թվում՝ հայերի աշխարհընկալումները կյանքի իմաստի ու տիեզերքի մասին:

Eduard Abrahamyan, Ph.D.
Director, "Mitq" Analytical Center

The Armenian Highland, homeland to many different peoples, is a mysterious and little explored territory. References concerning the Highlands, Armenia, and the Armenian ethnicity, which lived on that territory for several millennia, are preserved in Sumerian, Assyrian, Egyptian, Persian, and other texts of ancient peoples.

The recently conducted archaeological excavations and discoveries, concisely presented in this book, remind us of the assessments of many distinguished European scholars and intellectuals. For example, British Orientalist David Marshall Lang wrote, "Despite its small territory, Armenia is one of those few countries which made an invaluable and major contribution to civilization." Austrian scholar, Elisabeth Bauer, mentions that "in general, much too little has been known about Armenia, even though, culturally speaking, Europe owes her a considerable debt. At the dawn of history, Armenia was one of the cradles of civilization. Millennia before the Christian era, the economy, arts, and popular traditions of Armenia had developed to such an extent that her culture stimulated Egypt, Greece, and Rome, both materially and spiritually." Earlier in the nineteenth century, British Prime Minister William Gladstone, briefly expressed himself saying, "To serve Armenia is to serve civilization."

It is quite certain that the inhabitants of Armenia had important connections not only with neighboring cultures but also with more distant peoples. So it is not an accident that many religions, including Christianity, refer to the Armenian Highland as a territory with sacred meanings.

Archaeological discoveries provide for a more accurate reinterpretation of the processes of human history and allow for an understanding of the worldview and cosmological ideas together with many other aspects of cultures of ancient peoples, including the Armenians.

Երևան,
Ճիսակեղևի վիշապակերպող,
Ք.ա. III-II հազ.

Yerevan,
fish-like vishap stela,
3rd-2nd mill. BC

Հորացի քարեր,
մենուրացիներ,
դանդաղացիներ,
Քու. III-II հազ.

Չորանի քարեր,
մենուրացիներ,
դանդաղացիներ,
3^{րդ}-2^{րդ} միլ. թ.

Հակոբ Միմոնյան

ՄՈՒՏՔ

Հայկական լեռնաշխարհն ավելի քան 400 000 կմ² մակերեսով և ծ.մ. 1700 մ միջին բարձրությամբ ֆիզիկա-աշխարհագրական մի ամփոփ միավոր է: Տարածվում է Իրանական և Փոքր Ասիական՝ Անատոլիական բարձրավանդակների միջև: Հյուսիսում եզերված է Սև ծովով և Կուր գետով, հարավում՝ Միջագետքի հարթավայրերով: Ընդգրկում է ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության ողջ տարածքը, Վրաստանի և Ադրբեջանի՝ Կուր գետից հարավ ընկած, Թուրքիայի արևելյան և Իրանի արևմտյան շրջանները: Գերմանացի հոգևակալոր գիտնական Հ. Աբիխը, XIX դ. խորապես ուսումնասիրելով Մեծ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ընկած տարածաշրջանը, եզրակացրեց, որ Կուր գետից հարավ տարածվում է մի բարձրադիր լեռնաշխարհ, որն իր կլիմայական և երկրաբանական կառուցվածով հստակ զատորոշվում է հարևան տարածաշրջաններից: Նա, հետևելով հունա-հռոմեական աշխարհագրագետների ավանդույթին, այն ժամանակ այստեղ բնակվող հիմնական ժողովրդի՝ հայերի անունով լեռնակղզին անվանեց Հայկական լեռնաշխարհ: Այս անվանումը համընդհանուր ճանաչում և կիրառություն ստացավ: Հետագայում, 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում, պետականորեն կազմակերպված հայկական ցեղասպանությունից հետո, երբ հայ ժողովուրդի մի զգալի հատվածն արմատախիլ արվեց և քնաջնջվեց իր պատմական հայրենիքում, Թուրքիան սկսեց ամեն կերպ պայքարել, որպեսզի վերացվի հայ անվան հետ առնչվող ամեն մի հիշատակություն: Նրա ճնշմամբ Հայկական լեռնաշխարհի փոխարեն սկսեցին կիրառել արհեստածին «Արևելյան Անատոլիա» տերմինը, որը թարգմանաբար նշանակում է արևելյան արևելք:

Հայկական լեռնաշխարհը հայ ժողովրդի քնորբանն է: Հազարամյակներ շարունակ բնակվելով այստեղ, հայկական ցեղերը ձևավորվել են որպես ժողովուրդ, հիմնել իրենց պետությունները, հնագույն քաղաքակրթությունները, ինքնատիպ և վառ մշակույթը: Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական հարուստ ժառանգությունն ընդգրկում է շուրջ 2 միլիոն տարվա շրջափուլ: Ժողովածուն ներկայացնում է պատմա-աշխարհագրական այս միասնական տարածաշրջանի դիմանկարը, վկայում այն կարևորագույն դերակատարման մասին, որ խաղացել է Հայաստանը Հին աշխարհի մշակույթների համատեքստում:

Գորայք,
Մեծ դամբարանադաշտ,
Քր.ա. IV-III հազ.

Գորայք,
The Big Kurgan,
4th-3rd mill. BC

INTRODUCTION

The Armenian Highland is a separate physical-geographical unit occupying approximately 400,000 square kilometers with an average elevation of 1,700 meters above sea level. It is the central among the three plateaus of the Near Eastern Highlands, along with the Iranian and Anatolian plateaus, which lay to the southeast and west, respectively. It is bordered in the north by the Black Sea and the Kura River, and in the south by the Mesopotamian plain. It includes the entire territory of the modern Republic of Armenia, some regions of Georgia and Azerbaijan south from the Kura River, northeastern regions of Turkey, and northwestern regions of Iran. This geographic description of the Near East was suggested in the nineteenth century by the German geographer and geologist Hermann von Abich who identified the specific characteristics of the geographical, climatic and geological conditions of the Armenian Highland. Following the tradition of Greco-Roman geographers and using the traditional name of the ethnic group inhabiting this area, von Abich called it the Armenian Highland. This term was commonly accepted and was largely used throughout the World until the 1923 Treaty of Lausanne, which established the current political borders of the nascent Republic of Turkey. After the Genocide of the Armenians, carried out by the Young Turks in the Ottoman Empire in 1915, which eliminated and exterminated the Armenians in their historical homeland, a policy of pressure was exerted by consequent governments of Turkey to eliminate all uses of the word "Armenian" and instead of "Armenian Highland" the term "Eastern Anatolia" was invented.

The Armenian Highland is the cradle of the Armenian people. Inhabiting this territory for thousands of years, the Armenian – speaking ethnic groups formed a nation, established their kingdoms, ancient civilizations, creating a bright and unique culture. The rich archaeological heritage of the Armenian Highland spans approximately over two million years. The region's successive cultures present the image of this historical-cultural area, and testify to the important role that Armenia played in the context of Near Eastern civilizations.

Ակնաշեն, հատված
պեղումային, Ք.ա. VI հազ.

Aknashen, a scene from the
excavations, 6th mill. BC

Քաղաքակրթության զարգացումն սկսվել է հարավ-արևմտյան Ասիայում, մեզնից շուրջ 12000 տարի առաջ, վերջին սառցակալման դարաշրջանի ավարտից և սառցադաշտերի հալելուց հետո: Միջերկրականի արևելյան ափերի երկայնքով, այն է՝ Լևանտում, Արևելյան Տավրոսի լեռնաշղթայի հարավային լանջերին և Միջագետքի հյուսիսային սահմանում (ներկայիս՝ հարավ-արևելյան Թուրքիա), որոնք հարուստ էին որսի կենդանիներով և հացազգիներով, որսորդ-հավաքչական խմբերը կառուցեցին իրենց առաջին մշտական բնակավայրերը: Մեկ-երկու հազարամյակ անց նրանք սկսեցին մշակել վայրի հացազգիներ և ընտելացնել կենդանիներ: Այս ժամանակաշրջանը, որն ընդունված է անվանել նոր քարի դար կամ նեոլիթ, տևել է մինչև Ք.ա. 5500-5000 թթ.:

Արևելյան Տավրոսից հյուսիս ընկած միջավայրը բոլորովին այլ էր: Այստեղից մինչև Մեծ Կովկասյան լեռնաշղթան, որը բաժանում է Մերձավոր Արևելքը հարավոտսական տափաստաններից, մի ընդարձակ, բարձր լեռնաշղթաներով կտրտված տարածք է: Այն բնորոշվում է տեղանքի ռելիեֆային կտրուկ տատանումներով: Սա Հայկական լեռնաշխարհն է, որտեղ առկա են բազմաթիվ մեկուսացված շրջաններ: Այստեղի բնակլիմայական նպաստավոր պայմանները տեղաբնակներին հնարավորություն էին ընձեռում շարունակելու իրենց որսորդական ու հավաքչական կենցաղը: Կենդանիների ընտելացման փորձերը բխել են սննդի մշտական պաշարներ հայթայթելու անհրաժեշտությունից, ինչ-որ չափով նաև՝ հեռաքրքրասիրությունից: Հայաստանի շատ շրջաններում որսորդ-հավաքչական տնտեսությունը շարունակում էր գերակշռել նոր քարի դարի գրեթե ողջ ժամանակաշրջանում: Լանդշաֆտի բազմազանությունը պայմանավորում էր համայնքների տեղաշարժը, որն էլ, իր հերթին, խթանում էր տարածաշրջանային փոխազդեցությունները:

Մեկ այլ կարևոր հանգամանք՝ վանակառի բացառիկ հարուստ հանքերի առկայությունը Հայկական բարձրավանդակում կանխորոշել է Հայաստանի նոր քարի դարի մշակույթը: Արտեմի, Հադիս, Նեմրոս լեռների, Որոտան գետի ավազանի և այլ հանքերի վանակառը բազմաթիվ ճանապարհներով և մեծ քանակությամբ արտահանվում էր ու փոխանակվում ողջ հարավ-արևմտյան Ասիայում: Այս քարատեսակն օգտագործվում էր մեծաքանակ արտեֆակտների՝ գյուղատնտեսական գործիքներից մինչև ծիսական նշանակության իրերի և զարդերի արտադրության համար: Մեծ պահանջարկ

Gregory E. Areshian

NEOLITHIC AND CHALCOLITHIC (AENEOLITHIC) PERIODS IN ARMENIA

Առանաշեն, ունկնի տեղ
և քարի կաղնիներ,
Ք. ա. VI հազ.

Մասիս-Բլուր, կաղնի,
Ք. ա. VI հազ.

Արատաշեն, միջին,
Ք. ա. VI հազ.

Aratashen, bone javelin
and stone axes, 6th mill. BC

Masis-Blur, a small axe,
6th mill. BC

Ani Pemza, nucleus,
6th mill. BC

After the melting of ice sheets of the Earth's last glacial age about 12,000 years ago, the rise of human civilization began in southwestern Asia. Along the coast of the Eastern Mediterranean, i.e. in the Levant, and in the foothills of the southern slopes of the Eastern Taurus Mountains along the northern edge of Mesopotamia (modern southeastern Turkey), bands of hunters-gatherers built their first permanent settlements in areas especially rich in wild plants and game. Within a millennium or so they started experimenting with the domestication of plants and wild animals during the period conventionally known as the New Stone Age, or the Neolithic. The natural environment to the north of the Eastern Taurus Mountains was quite different. Here, all the way to the mountain chain of the Greater Caucasus that separates the Near East from the European steppes of what is now southern Russia, the terrain is fragmented by chains of high mountains and characterized by sharp fluctuations in altitudinal zonality. This is the Armenian Highland with multiple isolated niches inhabited by communities that had ample opportunities to continue their hunter-gatherer lifeways, but also to experiment with domestication, driven by necessity or curiosity. Hunter-gatherer economy in such an environment still dominated some regions of Armenia throughout most of the Neolithic. Altitudinal zonality had stimulated mobility of communities, which, in turn, would have intensified different kinds of intraregional interactions. Another important factor characterizing the Neolithic of Armenia was an exceptional richness of its highlands in obsidian sources. Obsidian from Mounts Arteni, Hatis, Nemrut, the Vorotan cluster and other sources was transmitted over different routes of exchange all over southwestern Asia and was used to manufacture broad arrays of artifacts, from agricultural tools to ritual paraphernalia and ornaments. The control and exchange of valuable natural resources led to differentiation in wealth and power between communities and larger social units. This resulted in the formation of larger settlements in the most environmentally beneficial areas. Clusters of such settlements, appearing around 6000 years BC, on the bottom of the Ararat Plain are explored by international archaeological projects along the left tributaries of Arax River at the sites of Aratashen, Masis-Blur, and Aknashen. These Late Neolithic villages consisted of densely built agglomerations of houses and other structures that had predominantly round or elliptic ground plans with walls built of packed

վայելող վանակատի հանքերի շահագործումն առաջ բերեց հարստության կուտակում և տնտեսական շերտավորում համայնքների, ապա՝ սոցիալական ավելի խոշոր միավորների միջև: Սա, իր հերթին, հանգեցրեց խոշոր քնակավայրերի կազմավորմանը՝ քնակության համար շահեկան տարածքներում: Շուրջ Ք.ա. 6000 թ. քնակավայրերի խմբեր ձևավորվեցին Արարատյան դաշտում, Արաքս գետի ձախափնյա վտակների մերձակայքում: Դրանցից են Առատաշեն, Մասիս բլուր և Ակնաշեն հուշարձանները, որոնք հետազոտվել են միջազգային հնագիտական ծրագրերի շրջանակներում:

Ուշ նեոլիթյան այս գյուղակները քաղկացած են եղել խիտ կառուցված տների և այլ շինությունների կուտակումներից: Կավածեփ կամ հում աղյուսից կառուցված շինությունների գերակշռող մասն ուներ կլոր կամ ձվաձև հատակագիծ: Բնակիչները մշակում էին մի քանի տեսակի ցորեն, գարի և ոսպ, պահում էին ոչխար, այծ և խոշոր եղջերավոր անասուններ, զբաղվում էին որսորդությամբ ու ձկնորսությամբ:

Այս քնակավայրերում հայտնաբերվել են վանակատից, գետաքարից, ոսկրից, եղջյուրներից և խեցուց հմտորեն պատրաստված մեծաքանակ արտեֆակտներ: Գործիքների օգտագործումը փայտի և մորթու մշակման, կաշվից հագուստ կարելու համար ապացույց են, որ Ք. ա. VI հազարամյակում Հայաստանի բնակիչները հմտացել էին օրգանական նյութերի մշակման քնագավառում և այն հասցրել զարգացման բարձր մակարդակի:

Հայաստանի ուշ նոր քարի դարի տնտեսական կյանքում ներդրվեց երկու նոր կարևոր արտադրություն՝ խեցեգործությունը և պղնձահանքերի շահագործումը: Վերջինը մետաղի մշակման քնագավառում մարդկության առաջին քայլերից էր: Նշված քնակավայրերի՝ Ք. ա. VI հազարամյակի առաջին կեսի խեցեղենի հավաքածուներում գերակայում է տեղական կուպիտ արտադրանքը: Այստեղ հայտնաբերվել են նաև բարձրորակ, գունազարդ անոթներ, որոնք դասվում են հալաֆյան ոճին և, հավանաբար, ներմուծվել են Հյուսիսային Միջագետքից: Զարդերը, հիմնականում ուլունքները, պատրաստված են նաև պղնձից, և մեզ հայտնի մետաղե առաջին արտեֆակտներն են:

Պղնձե ուլունքների և նրբաճաշակ կավամանների արտադրությունը պայմանավորեց հեռագնա առևտրի մի նոր տեսակի զարգացումը: Այժմ մասնագիտացված արհեստագործական կենտրոնները դարձան նույնքան կարևոր, որքան հումք մատակարարող շրջանները: Համայնքների միջև հեռահար առնչությունների կայունացումը հարավ-արևմտյան Ասիայի և հարավ-արևելյան Եվրոպայի միջև հաջորդ՝ պղնձեքարեդարյան (խալկոլիթյան) ժամանակաշրջանի ամենանշանավոր երևույթներից է:

Խալկոլիթյան ժամանակաշրջանը, որը հայտնի է նաև էնեոլիթյան

Առատաշեն, պեղված կացարաններ, Ք.ա. VI հազ.

Գողնձոր, գունազարդ խեցատներ, Ք.ա. IV հազ. առաջին կես

Arataşien, excavated dwellings, 6th mill. BC

Godedzor, painted sherds, 1st half of the 4th mill. BC

Մասիս-բլուր, պեղված
կացարաններ, Ք.ա. VI հազ.

Մասիս-բլուր, հատված
պեղվածային, Ք.ա. VI հազ.

Masis-Blur, excavated
dwellings, 6th mill. BC

Masis-Blur, view of the site,
6th mill. BC

clay or unbaked mudbricks. Their inhabitants cultivated several species of wheat, barley, and lentils, herded sheep, goats, and some cattle, and actively engaged in hunting and fishing. Skillfully made artifacts of obsidian, groundstone, bone, antler, and shell are found at the mentioned settlements in large quantities. Tools used in woodworking, skin processing, and leather tailoring leave little doubt that during the sixth millennium BC the inhabitants of Armenia had achieved a substantial level of sophistication in the crafts related to processing organic materials. The two most important innovations introduced during the Late Neolithic of Armenia were pottery making and the beginning of the manipulation of copper ores, which was the first metal used by humankind. Locally made coarse wares dominate the ceramic production at these settlements but a few high-quality painted vessels, attributed to the Halaf-style manufacturing of Northern Mesopotamia, are found in the same contexts of the first half of the sixth millennium BC. The first copper artifacts are represented by ornaments, mostly by beads. The appearance of both – copper artifacts and fine ceramic tableware – ushered the beginning of a new kind of long-distance trade, one in which centers of specialized craft production had become as important as areas supplying raw materials. This strengthening of long-distance interactions across southwestern Asia and southeastern Europe was one of the most salient features of the subsequent period of the Chalcolithic.

The Chalcolithic Period (also known as the Aeneolithic or the Copper Age) began in southwestern Asia between 5500 and 5200 BC and lasted for about two millennia, until 3500-3400 BC. It was characterized by the spread of copper metallurgy and exchange, however, stone tools still played a dominant role in the economy. During the last four decades, a substantial number of Chalcolithic sites have been identified across the territory of modern Armenia. Four of those – Adablur and Teghut in the Ararat Plain, Areni-I in the Vayots-Dzor Province, and Godedzor in Syunik – have been explored to some extent. All four represent the second half of the Chalcolithic, dating approximately between 4500 and 3400 BC. Remarkably, each of the four represents a different type of site. Teghut was a small village composed of semi-subterranean round huts, possibly inhabited by semi-nomadic pastoralists who, nevertheless, used high-quality pottery imported from other sites, as were copper implements. Adablur was a substantially larger settlement occupied by large, multi-room architectural complexes aligned along a street, in which remains of artisan workshops and fragments of large clay sculptures were discovered. Located in the canyon of the Arpa River, the Areni-I cave complex was occupied during that same period for ritual purposes related to mortuary activities. The dry environment of

Արենի-1 քարայրային
համալիր, գունազարդ
անոթառավոր,
մոտ Ք.ա. 3900 թ.

Areni-1 cave complex,
painted funerary urn,
ca 3900 BC

Արենի-1 քարայրային համա-
լիր, հմաններ և կավակերտ
պաշտամունքային կառուց-
վածքներ, մոտ Ք.ա. 4000 թ.

Areni-1 cave complex,
wine-press
and ritual clay structures,
ca 4000 BC

Գոդեձոր, գունազարդ
ավոր, Ք.ա. 3600-3400 թթ.

Godedzor, painted vessel,
3600-3400 BC

կամ պղնձեքարի դարաշրջան անվանումներով, հարավ-արևմուտյան Ասիայում սկսվել է Ք.ա. 5500-5200 թվերին և հարատևել է շուրջ երկու հազարամյակ՝ մինչև Ք.ա. 3500/3400 թթ.: Այն բնորոշվում է պղնձագործության զարգացմամբ և դրա արտահանմամբ: Այնուամենայնիվ, տնտեսության մեջ քարե գործիքները դեռևս շարունակում էին գերիշխել: Վերջին չորս տասնամյակներում խալկոլիթյան մեծաթիվ բնակավայրեր են բացահայտվել ժամանակակից Հայաստանի ողջ տարածքում: Դրանցից չորսը՝ Ադաբլուրը և Թեղուտն Արարատյան դաշտում, Արենի-1-ը՝ Վայոց Ձորում, Գոդեձորը՝ Սյունիքում, մասնակիորեն պեղվել են: Սրանք բոլորն էլ պատկանում են խալկոլիթի երկրորդ կեսին և թվագրվում են Ք.ա. 4500-3400 թթ.: Հատկանշական է, որ դրանցից յուրաքանչյուրի մշակույթը տարբեր է մյուսներից:

Թեղուտը կիսաբացվոր հովիվների փոքրիկ գյուղակ էր՝ բաղկացած կիսագետնափոր, կլոր հատակագծով խրճիթներից: Նրանք օգտագործում էին քարճորդակ կավամաններ, ինչպես նաև պղնձե գործիքներ՝ ներկրված այլ վայրերից: Ադաբլուրն ակնհայտորեն ավելի մեծ էր: Բնակատեղին բաղկացած էր ընդարձակ, բազմասենյակ համալիրներից, որոնք ձգվում էին փողոցների երկայնքով: Այստեղ հայտնաբերվել են արհեստանոցների և կավե քանդակների մնացորդներ:

Արվա գետի կիցնի Արենի-1 քարանձավային համալիրն օգտագործվել է թաղման հետ առնչվող ծիսական նպատակներով: Քարանձավի չոր միջավայրը և կայուն ջերմաստիճանը ձևավորել են հիանալի պայմաններ՝ օրգանական նյութերի պահպանման համար: Հացահատիկը, մրգերը, կտորը, կաշին և նույնիսկ խոտը, որոնք սովորաբար չեն պահպանվում այլ հնավայրերում, մեզ տալիս են արտեֆակտների մի զարմանալի աշխարհ, որն ստեղծվել է խալկոլիթյան ժամանակաշրջանում: Եզակի են քարանձավի խորքում հայտնաբերված՝ աշխարհում մինչ այժմ հայտնի գինու ամենահին հնձանը, որը թվագրվում է Ք. ա. 4000 թ., և տրեխը՝ Ք. ա. 3600 թ.:

Գոդեձորը բարձր լեռնային, ալպիական արոտավայրերի միջավայրում է: Այն կարևոր անցակետ ու փոխանակման կենտրոն էր շարժուն հովիվների համար: Այստեղ վերաբաշխվում էր հետիոտնի երկու-երեք օրվա ճանապարհի հեռավորությամբ հանքավայրերից բերված վանակատը: Կավի վրայի կնիքների դաջվածքները վկայում են մասնավոր, շատ հավանական է՝ ընտանեկան ունեցվածքի նշագրման ավանդույթի մասին:

Այս հնավայրերի պեղումները բացահայտում են հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը խալկոլիթյան ժամանակաշրջանում, որը խթանվել է բազմաթիվ տեխնոլոգիական հայտնագործություններով և նորարարություններով, ինչպես նաև միջցամաքային փոխառնություններով, որոնք Ք. ա. VI-IV հազարամյակներում հաստատվել էին Մերձավոր Արևելքում:

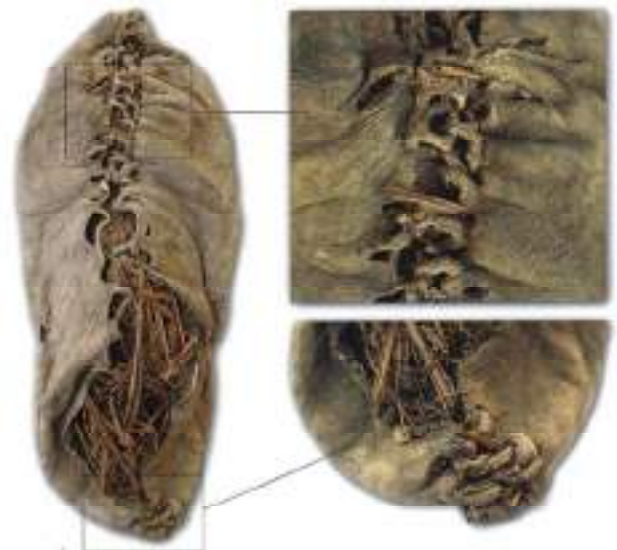
Արենի-1 քարայրային
համալիրի ընդհանուր
տեսքը հյուսիսից

Արենի-1 քարայրային
համալիր,
տրիկո, Բ.ա. 3600 թ.

General View of Areni-1 cave
complex from north

Areni-1 cave complex,
shoe, 3600 BC

the cave, together with a stable temperature, provided excellent conditions for the preservation of organic materials. Desiccated grains, fruits, textiles, leather, and even grass, which usually are not found at other sites, open a window onto an unknown world of perishable artifacts produced and used by Chalcolithic civilizations. Especially noteworthy is the discovery, deep in the cave, of the world's oldest presently known wine pressing installation, dating back to around 4000 BC, and of the world's oldest leather shoe, dated approximately to 3600 BC. Godedzor, located high in the mountains at the edge of Alpine summer pastures, was an important transit hub for mobile pastoralists and a center of exchange that also redistributed obsidian brought from the major deposits located at a distance of one to three walking days. Seal impressions on clay sealings found at Godedzor indicate an existence of some kind of private, most likely familial, property. Excavations at these sites clearly reveal the rise of social complexity in Armenia during the Chalcolithic, accelerated by multiple technological discoveries and innovations, and transcontinental connections established across the Near East six thousand years ago.

SIGNIFICANT ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS IN THE ARMENIAN HIGHLAND AND NEIGHBOURING REGIONS

պատկերների անվանացանկ

Նկարների ընտրությունը և ծանոթագրությունների կազմումը՝ Հակոբ Միմոնյանի

catalogue

Selection of illustrations and captions
by Hakob Simonyan

էջ /page նկարագրություն

description

- 1 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, դամբարան IB, հերոս-արքայի դիմաքանդակ, Ք.ա. XVI-XV դդ., բիտում, ոսկի, վերականգնում՝ արծաթ, ոսկի (պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի : *Ըստ՝* Hakob Simonyan, 2012, p. 113)

Aragatsotn Marz (Province), RA, Verin Naver, burial IB, a hero-king medallion depicting, 16th-15th cc. BC, bitumen, gold, reconstruction (excavations & photo by H. Simonyan. *In*: Hakob Simonyan, 2012, p. 113)

- 3 Արցախ, Քաշաղի շրջան, Ծար, հրեշտակի խորթաքանդակ, X-XIII դդ., բազալտ (լուս.՝ Հ. Միմոնյանի : *Ըստ՝* Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990-2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների երկնական արդյունքները, 2007, էջ 10)

Artsakh, Qashatagh region, Tsar, relief depicting an angel, 10th-13th cc., basalt (photo by H. Simonyan. *In*: The main results of archaeological investigations in 1990-2005 in Artsakh and liberated regions, exhibition (in Armenian) catalog, 2007, p. 10)

- 5 ՀՀ Կոտայքի մարզ, Քարաշամբ, Մեծ դամբարանաբլուր, երեսապատման դրվագազարդ թիթեղ, Ք.ա. XXIII-XXII դդ., ոսկի (պեղ.՝ Վ. Հովհաննիսյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի : *Ըստ՝* Հին Հայաստանի ոսկին [սլոգանիստ՝ ՀՀՈ], 2007, աղ. IX.)

Kotayk Marz, RA, Qarashamb, The Big Kurgan, embossed foil-plate, 23rd-22nd cc. BC, gold (excavations of V. Hovhannisyan, photo by V. Hakobyan. *In*: Gold of Ancient Armenia [հերին-աֆեր GAA], (in Armenian), 2007, table IX.)

- 8 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, դամբարան II, Ք.ա. XV-XIV դդ. (պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Verin Naver, burial II, 16th-15th cc. BC, (excavations & photo by H. Simonyan)

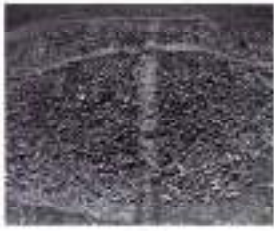
- 9 Երևան, Նոր Նորքի զանգված, մկնակերպ վիշապակոթող, Ք.ա. III-II հազ., բազալտ (լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Yerevan, Nor Norq district, fish-like vishap stela, 3rd-2nd mill. BC, basalt (photo by H. Simonyan)

- 10 ՀՀ Սյունիքի մարզ, Զորաց քարեր, մենաքարեր, դամբարաններ, Ք.ա. III-II հազ. (լուս.՝ Զ. Մարգարյանի)

Syunik Marz, RA, Zorats Qarer, menhirs, burials, 3rd-2nd mill. BC (photo by Z. Sargsyan)

- 12 ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գորայք, Զույգաղբյուր,
Մեծ դամբարանաբլուր,
Ք.ա. IV-III հազ.
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Syuniq Marz, RA, Gorayq, Zuygaghbyur,
The Big kurgan,
4th-3rd mill. BC
(excavations & photo by H. Simonyan)

- 14 ՀՀ Տաշիրի մարզ, Կուրթան,
ձեռքի հատիկ,
վաղ աշել՝ 1,9-1,8 միլիոն տարի մեզանից առաջ,
բազալտ
(պեղ. և լուս.՝ Վ. Լյուբլինի և Ե. Բելյանայի)

Tashir Marz, RA, Kurtan,
handaxe,
Early Acheulian period (1.9-1.8 million years ago),
basalt
(excavations & photo by V. Lyublin & Ye. Belyaeva)

- ՀՀ Տաշիրի մարզ, Կուրթան,
ձեռքի հատիկ,
միջին աշել՝ 600-250 հազար տարի մեզանից
առաջ (այսուհետ՝ հ.տ.մ.ա.),
բազալտ
(պեղ. և լուս.՝ Վ. Լյուբլինի և Ե. Բելյանայի)

Tashir Marz, RA, Kurtan,
handaxe,
Middle Acheulian period
(600-250 thousand years ago, hereafter Kyr),
basalt
(excavations & photo by V. Lyublin & Ye. Belyaeva)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գորայք, Զույգաղբյուր,
ձեռքի հատիկ,
ուշ աշել՝ 250-40 հ.տ.մ.ա.,
վանակառ
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Syuniq Marz, RA, Gorayq, Zuygaghbyur,
handaxe,
Late Acheulian period (250-40 Kyr),
obsidian
(excavations & photo by H. Simonyan)

- 15 ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գորայք, Զույգաղբյուր,
ձեռքի հատիկ,
ուշ աշել՝ 250-40 հ.տ.մ.ա.,
վանակառ
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Syuniq Marz, RA, Gorayq, Zuygaghbyur,
handaxe,
Late Acheulian period (250-40 Kyr),
obsidian
(excavations & photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գորայք, Զույգաղբյուր,
լեալուսյան տիպի գործիք,
ուշ աշել՝ 250-40 հ.տ.մ.ա.,
վանակառ
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Syuniq Marz, RA, Gorayq, Zuygaghbyur,
levallois tool,
Late Acheulian period (250-40 Kyr),
obsidian
(excavations & photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գորայք,
ձեռքի հատիկ,
ուշ աշել՝ 250-40 հ.տ.մ.ա.,
վանակառ
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Syuniq Marz, RA, Gorayq, Zuygaghbyur,
handaxe,
Late Acheulian period (250-40 Kyr),
obsidian
(excavations & photo by H. Simonyan)

- 16 ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գորայք,
ձեռքի հատիկ,
ուշ աշել՝ 250-40 հ.տ.մ.ա.,
վանակառ
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Syuniq Marz, RA, Gorayq, Zuygaghbyur,
handaxe,
Late Acheulian period (250-40 Kyr),
obsidian
(excavations & photo by H. Simonyan)

- 16 ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գորայք,
ուշ աշելյում նախամարդու բնակեցրած
սարահարթը (լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Syuniq Marz RA, Gorayq,
the plateau inhabited by prehistoric man in the
Late Acheulian period
(photo by H. Simonyan)

- 18 ՀՀ Արմավիրի մարզ, Ակնաշեն,
հատված պեղավայրից, Ք.ա. VI հազ.
(պեղ. և լուս.՝ Ռ. Բադալյանի)

Armavir Marz, RA, Aknashen,
a scene from the excavations, 6th mill. BC
(excavations & photo by R. Badalyan)

- 19 ՀՀ Արմավիրի մարզ, Առատաշեն,
ուկրի տեղ և քարե կացիներ,
Ք.ա. VI հազ.
(պեղ.՝ Ռ. Բադալյանի և Պ. Լոմբարդի,
գրչանկարը՝ Հ. Սարգսյանի)

Armavir Marz, RA, Aratashen,
bone javelin and stone axes,
6th mill. BC
(excavations & photo by R. Badalyan & P. Lombard,
drawing by H. Sargsyan)

- ՀՀ Արարատի մարզ, Մասիս-Բլուր,
կացնիկ,
Ք.ա. VI հազ.,
ստեատիտ
(պեղ.՝ Գ. Արեշյանի, Պ. Ավետիսյանի և
Զ. Ստանիշի, լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Ararat Marz, RA, Masis-Blur,
a small axe,
6th mill. BC,
steatite
(excavations of G. Areshian, P. Avetisyan and
C. Stanish, photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Շիրակի մարզ, Անի Պեմզա,
միջուկ, Ք.ա. VI հազ., վառակատ,
Հայաստանի պատմության թանգարան
(լուս.՝ Վ. Հակոբյանի:
Հար.՝ У подножия Арарата [պատկեր՝ У
подножия...], 2008, рис. 1)

Shirak Marz, RA, Ani Pemza,
nucleus, 6th mill. BC,
obsidian,
History Museum of Armenia
(photo by V. Hakobyan. In: U podnozhia Ararata
[hereinafter U podnozhia...], (in Russian), 2008, fig. 1)

- 20 ՀՀ Արմավիրի մարզ, Առատաշեն,
պեղված կացարաններ,
Ք.ա. VI հազ.
(պեղ. և լուս.՝ Ռ. Բադալյանի ու Պ. Լոմբարդի:
Հար.՝ Au Pied Mont Ararat. Splendeurs de L' Armé-
nie Antique [պատկեր՝ Au Pied...], 2007, p. 30)

Armavir Marz, RA, Aratashen,
excavated dwellings,
6th mill. BC
(excavations of R. Badalyan and P. Lombard, In:
Au Pied Mont Ararat. Splendeurs de L' Arménie
Antique [hereinafter Au Pied...], 2007, p. 30)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գոդեծոր,
գունազարդ խեցատ,
Ք.ա. IV հազ. առաջին կես
(պեղ. և լուս.՝ Պ. Ավետիսյանի և Ք. Շատենյանի)

Syuniq Marz, RA, Godedzor,
painted sherds,
1st half of the 4th mill. BC
(excavations & photo by P. Avetisyan and
C. Chataigner)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գոդեծոր,
գունազարդ խեցատ,
Ք.ա. IV հազ. առաջին կես
(պեղ. և լուս.՝ Պ. Ավետիսյանի և Ք. Շատենյանի)

Syuniq Marz, RA, Godedzor,
painted sherds,
1st half of the 4th mill. BC
(excavations & photo by P. Avetisyan and
C. Chataigner)

- 20 ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գողեմոր, գունազարդ խեցատ, Ք.ա. IV հազ. առաջին կես (պեղ. և լուս.՝ Պ. Ավետիսյանի և Ք. Շատնյանի)

Syuniq Marz, RA, Godedzor, painted sherds, 1st half of the 4th mill. BC (excavations & photo by P. Avetisyan and C. Chataigner)

- 21 ՀՀ Արարատի մարզ, Մասիսի-բլուր, պեղված կացարաններ, Ք.ա. VI հազ. (պեղ.՝ Գ. Արեշյանի, Պ. Ավետիսյանի և Չ. Ստանիշի, լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Ararat Marz, RA, Masis-Blur, foundations of dwellings, 6th mill. BC (excavations of G. Areshian, P. Avetisyan and C. Stanish, photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արարատի մարզ, Մասիսի-բլուր, պեղված կացարաններ, Ք.ա. VI հազ. (պեղ.՝ Գ. Արեշյանի, Պ. Ավետիսյանի և Չ. Ստանիշի, լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Ararat Marz, RA, Masis-Blur, foundations of dwellings, 6th mill. BC (excavations of G. Areshian, P. Avetisyan and C. Stanish, photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արարատի մարզ, Մասիսի-բլուր, հատված պեղավայրից, Ք.ա. VI հազ. (պեղ.՝ Գ. Արեշյանի, Պ. Ավետիսյանի և Չ. Ստանիշի, լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Ararat Marz, RA, Masis-Blur, view of the site, 6th mill. BC (excavations of G. Areshian, P. Avetisyan and C. Stanish, photo by H. Simonyan)

- 22 ՀՀ Վայոց Ձորի մարզ, Արենի-1 քարայրային համալիր, գունազարդ աճյունասափոր, մոտ Ք.ա. 3900 թ. (պեղ.՝ Բ. Գասպարյանի, Գ. Արեշյանի և Ռ. Պինհասի, լուս.՝ Դ. Զարդարյանի)

Vayots Dzor Marz, RA, Areni-1 cave complex, painted funerary urn, ca 3900 BC (excavations of B. Gasparyan, G. Areshian and R. Pinhasi, photo by D. Zardaryan)

- ՀՀ Վայոց Ձորի մարզ, Արենի-1 քարայրային համալիր, հնձաններ և կավակերտ պաշտամունքային կառուցվածքներ, մոտ Ք.ա. 4000 թ. (պեղ.՝ Բ. Գասպարյանի, Գ. Արեշյանի և Ռ. Պինհասի, լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Vayots Dzor Marz, RA, Areni-1 cave complex, wine-press and ritual clay structures, ca 4000 BC (excavations of B. Gasparyan, G. Areshian and R. Pinhasi, photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ, Գողեմոր, գունազարդ սափոր, Ք.ա. IV հազ. առաջին կես (պեղ.՝ Պ. Ավետիսյանի և Ք. Շատնյանի, գրչանկարը՝ Ն. Մխիթարյանի)

Syuniq Marz, RA, Godedzor, painted vessel, 3600-3400 BC (excavations of P. Avetisyan & C. Chataigner, drawing by N. Mkhitarayan)

- 23 ՀՀ Վայոց Ձորի մարզ, Արենի-1 քարայրային համալիրի ընդհանուր տեսքը հյուսիսից, Ք.ա. VII հազ.-միջնադար (լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Vayots Dzor Marz, RA, General View of the Areni-1 cave complex from north, border of 7th mill. BC-middle ages (photo by H. Simonyan)

- 23 ՀՀ Վայոց Ձորի մարզ, Արենի-1 քարայրային համալիր,
տրեխ, մոտ Ք.ա. 3600 թ.,
կաշի, ծղոտ
(պեղ.՝ Բ. Գասպարյանի, Գ. Արեշյանի և
Ռ. Պինհասի, լուս.՝ Դ. Առաքելյանի)

Vayots Dzor Marz, RA, Areni-1 cave complex,
shoe,
leather,
ca 3600 BC
(excavations of B. Gasparyan, G. Areshian and
R. Pinhasi, photo by D. Arakelyan)

- 24 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ոսկեհատ,
ժայռապատկեր,
Ք.ա. V-III հազ.,
բազալտ
(լուս.՝ Ա. Խաչոյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Voskehat,
Rock-engraving,
5th-3rd mill. BC,
basalt
(photo by A. Khechoyan)

ՀՀ Սյունիքի մարզ, Ուխտասար,
ժայռապատկեր, Ք.ա. V-III հազ.
(*Հայր* Dissonanze. Series on art and culture. Images
for an Armenian culture [*այսուհետև* Dissonanze...],
1, 1984. An I/COM/International Publication,
Milano, p. 53)

Syuniq Marz, RA, Ukhtasar,
Rock-engraving, 5th-3rd mill. BC
(*In*: Dissonanze. Series on art and culture. Images
for an Armenian culture [*hereinafter* Dissonanze...],
1, 1984. An I/COM/International Publication,
Milano, p. 53)

- 25 ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Սև սար,
ժայռապատկեր,
Ք.ա. V-III հազ.,
բազալտ
(լուս.՝ Կ. Թոխաթյանի)

Gegharquniq Marz, RA, Sev Sar,
Rock-engraving,
5th-3rd mill. BC,
basalt
(photo by K. Tokhatyan)

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Սև սար,
ժայռապատկեր,
Ք.ա. V-III հազ.
(գրչանկարը՝ Ա. Պետրոսյանի և Կ. Թոխաթյանի)

Gegharquniq Marz, RA, Sev Sar,
Rock-engraving,
5th-3rd mill. BC
(drawing by S. Petrosyan and K. Tokhatyan)

- 26 ՀՀ Սյունիքի մարզ, Ուխտասար,
ժայռապատկեր,
Ք.ա. V-III հազ.
(*Հայր* Dissonanze..., p. 71)

Syuniq Marz, RA, Ukhtasar,
Rock-engraving,
5th-3rd mill. BC
(*In*: Dissonanze..., p. 71)

ՀՀ Սյունիքի մարզ, Ուխտասար,
ժայռապատկեր,
Ք.ա. V-III հազ.
(*Հայր In*: Dissonanze..., p. 71)

Syuniq Marz, RA, Ukhtasar,
Rock-engraving,
5th-3rd mill. BC
(*In*: Dissonanze..., p. 71)

ՀՀ Կոտայքի մարզ, Զար,
ժայռապատկեր,
Ք.ա. V-III հազ.,
բազալտ
(լուս.՝ Լ. Մտրիկերի)

Kotayq Marz, RA, Zar,
Rock-engraving,
5th-3rd mill. BC,
basalt
(photo by L. Stricker)

- 26 ՀՀ Վայոց Ձորի մարզ, Սառնե լեռ,
ժայռապատկեր,
Ք.ա. V-III հազ.,
բազալտ
(լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Vayots Dzor Marz, RA, Sartse Ler,
Rock-engraving,
5th-3rd mill. BC,
basalt
(photo by H. Simonyan)

- 27 ՀՀ Կոտայքի մարզ, Զառ,
կուռք՝ ժայռապատկերների միջակայքում,
Ք.ա. V-III հազ.,
բազալտ
(լուս.՝ Ա. Սեդրակյանի)

Kotayq Marz, RA, Zar,
Idol amid the Rock-engravings,
5th-3rd mill. BC,
basalt
(photo by A. Sedrakyan)

- ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Սև սար,
ժայռապատկեր,
Ք.ա. V-III հազ.
(լուս.՝ Կ. Թոխաթյանի)

Gegharquniq Marz, RA, Sev Sar,
Rock-engraving,
5th-3rd mill. BC
(photo by K. Tokhatyan)

- 28 Երևան, Շենգավիթ, կենտրոնական
պեղավայրի տեսքն օդապարուկից,
Ք.ա. XXIX-XXV դդ.
(պեղ.՝ Ս. Սարգսյանի, լուս.՝ Գ. Դավթյանի)

Yerevan, Shengavit, General view of the central
operation, photo taken from a kite,
29th-25th cc. BC
(excavations of S. Sardaryan, photo by G. Davtyan)

- Երևան, Շենգավիթ,
տաճար,
Ք.ա. XXVII-XXV դդ.
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Yerevan, Shengavit,
temple,
27th-25th cc. BC
(excavations & photo by H. Simonyan)

- 29 ՀՀ Արմավիրի մարզ, Մոխրաբլուր,
կնոջ արձանիկ, Ք.ա. XXIX-XXVII դդ.,
քրձակավ
(Ա. Սարգսյանի հավաքածու, լուս.՝
Վ. Հակոբյանի,
Հայք՝ У подножия..., рис. 4)

Armavir Marz, RA, Mokhrablur,
female figurine, 29th-27th cc. BC,
terracotta
(surface collection by S. Sardaryan, photo by
V. Hakobyan.
Խ Ս подножия..., fig. 4)

- Երևան, Շենգավիթ,
առյուծի արձանիկ,
Ք.ա. XXVII-XXV դդ.,
քրձակավ
(պեղ. Հ. Սիմոնյանի և Մ. Ռոթմանի,
լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Yerevan, Shengavit,
figurine of a lion,
27th-25th cc. BC,
terracotta
(excavations of H. Simonyan & M. Rothman,
photo by H. Simonyan)

- Երևան, Շենգավիթ,
տղամարդու արձանիկ,
Ք.ա. XXVII-XXV դդ.,
քրձակավ
(պեղ.՝ Ս. Սարգսյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Yerevan, Shengavit,
male figurine,
27th-25th cc. BC,
terracotta
(excavations of S. Sardaryan, photo by V. Hakobyan)

- 29 Երևան, Շենգավիթ,
սև փայլեցրած կարազ,
Ք.ա. XXIX-XXVII դդ.
(պեղ.՝ Ս. Սարգսյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Yerevan, Shengavit,
black-polished karaz,
29th-27th cc. BC
(excavations of S. Sardaryan, photo by V. Hakobyan)

- 30 Երևան, Շենգավիթ,
տաճարի աղբուշանք և բազիլը,
Ք.ա. XXVII-XXV դդ.
թրծակալ
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Yerevan, Shengavit,
hearth of a temple,
29th-27th cc. BC,
terracotta
(excavations & photo by H. Simonyan)

- Երևան, Շենգավիթ,
կրծքագարդ N 1 դամբարանից,
Ք.ա. XXVII-XXV դդ.,
ոսկի
(պեղ.՝ Ս. Սարգսյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի:
Հայր ՀՀՈ, աղ. XI)

Yerevan, Shengavit,
pectoral from burial N 1,
27th-25th cc. BC,
gold
(excavations of S. Sardaryan, photo by V. Hakobyan.
In: GAA, table XI)

- ՀՀ Շիրակի մարզ, ք. Գյումրի, հայտնաբերվել է
1959 թ., կախկոթառ կացին, Ք.ա. XXVII-XXV դդ.,
բրոնզ (առաջին հրատարակումը՝
Հ. Մարտիրոսյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի:
Հայր Arménie. Trésors de l'Arménie ancienne
[պատկերի՝ Arménie...], 1996, նկ. 13)

Shirak Marz RA, Gyumri, found in 1959,
axe,
27th-25th cc. BC, bronze
(first published by H. Martirosyan, photo by
V. Hakobyan. *In: Arménie. Trésors de l'Arménie*
ancienne [hereinafter Arménie...], 1996, fig. 13)

- Երևան, Վարդաշեն (նախկին Ջրաշեն),
Մերձերևանյան գանձ, կոցավոր կացին,
Ք.ա. IV-III հազ.,
բրոնզ
(պեղ.՝ Հ. Մարտիրոսյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի,
Հայր У подножия..., рис. 2)

Yerevan, Vardashen (previously Jrashen),
Yerevan-suburb hoard,
axe, 4th-3rd mil. BC,
bronze
(collected by H. Martirosyan, photo by V. Hakobyan,
In: У подножия..., fig. 2)

- Երևան, Վարդաշեն (նախկին Ջրաշեն),
Մերձերևանյան գանձ,
կացին, Ք.ա. IV-III հազ., բրոնզ
(Հ. Մարտիրոսյանի հավաքածու,
լուս.՝ Վ. Հակոբյանի:
Հայր У подножия..., рис. 3)

Yerevan, Vardashen (previously Jrashen),
Yerevan-suburb hoard,
axe, 4th-3rd mill. BC,
bronze
(collected by H. Martirosyan, photo by V. Hakobyan.
In: У подножия..., fig. 3)

- ՀՀ Լոռու մարզ, Վանաձորի երկրագիտական
թանգարան,
խոյազրուխ շրատեղ,
Ք.ա. XXVII-XXV դդ.,
բրոնզ
(լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Lori Marz, RA, Regional Museum of Vanadzor,
ram-headed pin,
27th-25th cc. BC,
bronze
(photo by H. Simonyan)

- 31 Երևան, Շենգավիթ,
կախիկ-հմայիկ,
Ք.ա. XXV-XXIV դդ.,
վանակառ, ոսկի
(պեղ.՝ Հ. Սիմոնյանի և Մ. Ռոթմանի,
լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Yerevan, Shengavit,
pendant-amulet,
25th-24th cc. BC
(excavations of H. Simonyan and M. Rothman,
photo by V. Hakobyan)

- 31 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ագարակ, հղի կնոջ արձանիկ, Ք.ա. XXIX-XXVII դդ., թրծակավ (պեղ. և լուս.՝ Պ. Ավետիսյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Agarak, figurine of a pregnant woman, 29th-27th cc. BC, terracotta (excavations & photo by P. Avetisyan)

- ՀՀ Լոռու մարզ, Վանաձորի երկրագիտական թանգարան, խեցու բեկոր՝ աղոթող կնոջ հարթաքանդակով, Ք.ա. XXIX-XXVII դդ. (լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Lori Marz RA, Regional Museum of Vanadzor, ceramic sherd with a bas-relief image of a praying woman, 29th-27th BC (photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Տավուշի մարզ, Զոդագ, N 2 դամբարան, Ք.ա. XXV դ. (պեղ. Գ. Արեշյանի և Հ. Միմոնյանի, լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Tavush Marz RA, Joghaz, burial N 2, 25th c. BC (excavations of G. Areshian and H. Simonyan, photo by H. Simonyan)

- 32 ՀՀ Կոտայքի մարզ, Քարաշամբ, Մեծ դամբարանարդուր, դրվագազարդ գավաթ, Ք.ա. XXIII-XXII դդ., արծաթ (պեղ.՝ Վ. Հովհաննիսյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայրի Arménie...*, fig. 34; *Au Pied...*, p. 47, fig. 2)

Kotayk Marz, RA, Qarashamb, The Big Kurgan, embossed and engraved goblet, 23rd-22nd cc. BC, silver (excavations of V. Hovhanissyan, photo by V. Hakobyan. *In: Arménie...*, fig. 34; *Au Pied...*, p. 47, fig. 2)

- ՀՀ Լոռու մարզ, Վանաձոր, Արքայական դամբարանարդուր, գավաթ, XXI-XIX դդ., ոսկի (պեղ.՝ Բ. Պիտրովսկու, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայրի Arménie...*, fig. 25)

Lori Marz, RA, Vanadzor, Royal kurgan, goblet, 21st-19th cc. BC, gold (excavations of B. Piotrovski, photo by V. Hakobyan. *In: Arménie...*, fig. 25)

- 33 ՀՀ Արմավիրի մարզ, Էջմիածին, սուսեր, Ք.ա. XX-XIX դդ., բրոնզ (լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Armavir Marz, RA, Echmiadzin, long sword, 20th-19th cc. BC, bronze (photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Կոտայքի մարզ, Քարաշամբ, Մեծ դամբարանարդուր, մանյակ, Ք.ա. XXIII-XXII դդ., ոսկի, սարդիոն, մեղեսիկ (պեղ.՝ Վ. Հովհաննիսյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայրի У подножия...*, рис. 8; *Au Pied...*, p. 50, fig. 3)

Kotayk Marz, RA, Qarashamb, The Big Kurgan, necklace, 23rd-22nd cc. BC, gold, cornelian, amethyst (excavations of V. Hovhanissyan, photo by V. Hakobyan. *In: U podnozhia...*, fig. 8; *Au Pied...*, p. 50, fig. 3)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ներքին Նավեր, դամբարան N 3, շքանշի գլխիկ, Ք.ա. XX-XIX դդ., ոսկի, սարդիոն (պեղ.՝ Հ. Միմոնյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայրի A. Симонян, 2010, с. 47, рис. 2)*

Aragatsotn Marz, RA, Nerqin Naver, burial N 3, pin head, 20th-19th cc. BC, white gold, cornelian (excavations of H. Simonyan, photo by V. Hakobyan. *In: H. Simonyan, 2010, p. 47, fig. 2)*

- 34 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ներքին Նավեր, դամբարան N 7, գունազարդ սափորների զարդանախշի դրվագներ, Ք.ա. XIX-XVIII դդ. (պեղ.՝ Հ. Միմոնյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Nerqin Naver, burial N 7, painted jars with images of horses, ibex and birds, 19th-18th cc. BC (excavations of H Simonyan, photo by V. Hakobyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ներքին Նավեր, դամբարան N 7, գունազարդ սափորի ձկների երանակի պատկերով, Ք.ա. XIX-XVIII դդ. (պեղ.՝ Հ. Միմոնյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Nerqin Naver, burial N 7, painted jar with the image of a herd of horses, 19th-18th cc. BC (excavations of H Simonyan, photo by V. Hakobyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ներքին Նավեր, դամբարան N 7, գունազարդ սափորներ, Ք.ա. XIX-XVIII դդ. (պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Nerqin Naver, burial N 7, painted jars, 19th-18th cc. BC (excavations & photo by H. Simonyan)

- 35 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, դամբարանադաշտի կենտրոնական հատվածը, Ք.ա. XX-XVII դդ. (պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Verin Naver, central part of the necropolis, 20th-17th cc. BC (excavations & photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ներքին Նավեր, NN 1-5 դամբարանների ընդհանուր տեսքը, Ք.ա. XXIII-XX դդ. (պեղ.՝ Հ. Միմոնյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: Հայր՝ Առոթ Տիմոնյան, 2009, p. 20)

Aragatsotn Marz, RA, Nerqin Naver, burial NN 1-5 general view, 23rd-20th cc. BC (excavations of H. Simonyan, photo by V. Hakobyan. In: Hakob Simonyan, 2009, p. 20)

- 36 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, գունազարդ սափոր, Ք.ա. XX-XVIII դդ. (պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Verin Naver, painted jar, 20th-18th cc. BC (excavations & photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Ներքին Գետաշեն, գունազարդ սափոր, Ք.ա. XIX-XVIII դդ. (Ա. Քալանթարյանի և Ժ. Խաչատրյանի հավաքածու, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Gegharkuniq Marz, RA, Nerqin Getashen, painted jar, 19th-18th cc. BC (collected by A. Kalantaryan and J. Khachatryan, photo by V. Hakobyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ներքին Նավեր, դամբարան N 3, սև փայլեցված կարասի համաշխարհային վիշապօձի պատկերով, Ք.ա. XX-XIX դդ. (պեղ.՝ Հ. Միմոնյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: Հայր՝ Առոթ Տիմոնյան, 2009, p. 23, fig. 4)

Aragatsotn Marz, RA, Nerqin Naver, burial N 3, black-polished karas (jar) with the image of a universal dragon-snake, 20th-19th cc. BC (excavations of H. Simonyan, photo by V. Hakobyan. In: Hakob Simonyan, 2009, p. 23, fig. 4)

- 37 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ներքին Նավեր, դամբարան N 3, սուսեր, Ք.ա. XX-XIX դդ., բրոնզ (պեղ.՝ Հ. Միմոնյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայի* Акоп Симонян, 2009, p. 24, fig. 4)

Aragatsotn Marz, RA, Nerqin Naver, burial N 3, long sword, 20th-19th cc. BC, bronze (excavations by H. Simonyan, photo by V. Hakobyan. In: Hakob Simonyan, 2009, p. 24, fig. 4)

- ՀՀ Արմավիրի մարզ, Էջմիածին, գունազարդ սափոր, Ք.ա. XVII-XVI դդ. (լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայի* Au Pied..., p. 55, fig. 9)

Armavir Marz, RA, Echmiadzin, painted jar, 17th-16th BC (photo by V. Hakobyan. In: Au Pied..., p. 55, fig. 9)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ներքին Նավեր, դամբարան N 5A, ներմուծված գունազարդ գավաթ, Ք.ա. XX-XIX դդ., կավ (պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի: *Հայի* Акоп Симонян, 2009, p. 22)

Aragatsotn Marz, RA, Nerqin Naver, burial N 5A, imported painted goblet, 20th-19th cc. BC, clay (excavations of H. Simonyan, photo by V. Hakobyan. In: Hakob Simonyan, 2009, p. 22)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ, Զորաց քարեր, մենաքար, Ք.ա. XX-XVIII դդ. (լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Syunik Marz, RA, Zorats Qarer, menhir, 20th-18th cc. BC (photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ, Զորաց քարեր, մենաքարեր, Ք.ա. XX-XVIII դդ. (լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Syunik Marz, RA, Zorats Qarer, menhirs, 20th-18th cc. BC (photo by Z. Sargsyan)

- 38 ՀՀ Արմավիրի մարզ, Մեծամոր, վիշապակոթող, Ք.ա. XVII-XVI դդ., բազալտ (լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Armavir Marz, RA, Metsamor, vishap stone stela, 17th-16th cc. BC, basalt (photo by H. Simonyan)

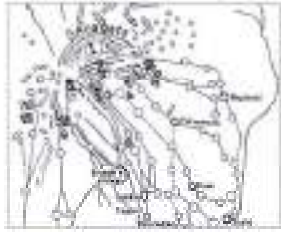
- 39 ՀՀ Վայոց Ձորի մարզ, վիշապակոթող, Ք.ա. XVII-XVI դդ., բազալտ (լուս.՝ Հ. Մելքոնյանի)

Vayots Dzor Marz, RA, vishap stone stela, 17th-16th cc. BC, basalt (photo by H. Melkonyan)

- 40 ՀՀ Արմավիրի մարզ, Սարդարապատ, վիշապակոթող՝ զոհաբերված ցլի գլխի քարձրացանդակով, Ք.ա. III-II հազ., բազալտ (լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Armavir Marz, RA, Sardarapat vishap stone stela with a relief of a sacrificed bull, 3rd-2nd mill. BC, basalt (photo by H. Simonyan)

- 40 Արագած լեռան ջրաբաշխիչ համակարգի ջարտեզը, Ք.ա. IV-II հազ. (ինդ.՝ Ա. Քալանթար, վերագծումը՝ Ս. Դերմարսուբյանի: *Հայր*՝ Ashkharbek Kalantar, 1994, p. 33, fig. 1)

The map of an irrigation system in Aragats mountain, 4th-2nd mill. BC. (after A. Kalantar, 1933, redrawn by S. Dermarsoubyan. *In*: Ashkharbek Kalantar, 1994, p. 33, fig. 1)

- ՀՀ Արմավիրի մարզ, Սարդաբաթ, ձկնակերպ վիշապակոթող, Ք.ա. III-II հազ., բազալտ (յուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Armavir Marz, RA, Sardarapat, *vishap* stone stela, 3rd-2nd mill. BC, basalt (photo by H. Simonyan)

- 41 Երևան, պոռնանն վիշապակոթող ցլի գլխի հարթաքանդակով, Ք.ա. XVII-XVI հազ., բազալտ (յուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Yerevan, column-shaped *vishap* stone stela, 17th-16th cc. BC, basalt (photo by H. Simonyan)

- Գեղամա լեռների ջրաբաշխիչ համակարգի ջարտեզը, Ք.ա. IV-II հազ. (ինդ.՝ Ա. Քալանթար, վերագծումը՝ Ս. Դերմարսուբյանի և Բ. Գասպարյանի: *Հայր*՝ Ashkharbek Kalantar, 1994, p. 33, fig. 2)

The map of an irrigation system in Geghama Mountains, 4th-2nd mill. BC. (after A. Kalantar, 1933, redrawn by S. Dermarsoubyan and B. Gasparyan. *In*: Ashkharbek Kalantar, 1994, p. 33, fig. 2)

- Երևան, ձկնակերպ վիշապակոթող, Ք.ա. III-II հազ., բազալտ (յուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Yerevan, fish-shaped *vishap* stone stela, 3rd-2nd mill. BC, basalt (photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Կոտայքի մարզ, Վանքի լիճ, ձկնակերպ վիշապակոթող, Ք.ա. III-II հազ., բազալտ (H. Marr и Я. Смирнов, Вишاپы, 1931)

Kotayq Marz RA, Vank Lake, fish-shaped *vishap* stone stela, 3rd-2nd mill. BC, basalt (N. Marr & Ya. Smirnov, Vishaps, 1931)

- 42 ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Լճաշեն, «արևային համակարգի» մանրակերտ, Ք.ա. XI-IX դդ., բրոնզ (յուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայր*՝ Armenien Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft [այստեղի՝ Armenien...], 1995, նկ. 59; Au Pied..., p. 82, fig. 35)

Gegharkuniq Marz, RA, Lchashen, model symbolizing the Solar System, 11th-9th cc. BC, bronze (photo by V. Hakobyan. *In*: Armenien Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft [hereinafter Armenien...], 1995, fig. 59; Au Pied..., p. 82, fig. 35)

- ՀՀ Կոտայքի մարզ, Քարաշամբ, հատված դամբարանադաշտից, Ք.ա. XV-XIII դդ. (պեղ.՝ Պ. Ավետիսյանի, յուս.՝ Ա. Պետրոսյանի)

Kotayq Marz, RA, Qarashamb, part of *necropolis*, 15th-13th cc. BC (excavations of P. Avetisyan, photo by A. Petrosyan)

- 43 ՀՀ Լոռու մարզ, Վանանորի երկրագիտական թանգարան, դաշույն, Ք.ա. XV-XIII դդ., բրոնզ (յուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Lori Marz, RA, Regional Museum of Vanadzor, dagger, 15th-13th cc. BC, bronze (photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Լճաշեն, դիառայլ, Ք.ա. XV-XIV դդ., փայտ (պեղ.՝ Հ. Մնացականյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Gegharkuniq Marz, RA, Lchashen, funeral wagon, 15th-14th cc. BC, wood (excavations by H. Mnatsakanyan, photo by V. Hakobyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Գեղարոտ, տաճարի ընդհանուր տեսքը, Ք.ա. XV-XIV դդ. (պեղ.՝ Ռ. Բադալյանի և Ա. Սմիթի, լուս.՝ Ա. Սմիթի: *Ըսքի՝ Au Pied...*, p. 20)

Aragatsotn Marz, RA, Gegharot, temple, 15th-14th cc. BC (excavations of R. Badalyan and A. Smith, photo by A. Smith. *In: Au Pied...*, p. 20)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ, Հարժիս, մենհար, Ք.ա. XVII-XV դդ. (յուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Syuniq Marz, RA, Harzhis, menhir, 17th-15th cc. BC (photo by H. Simonyan)

- 44 ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Լճաշեն, երկփող զավաթ, Ք.ա. XV-XIV դդ., թրծակալ (պեղ.՝ Հ. Մնացականյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Ըսքի՝ Arménie...*, fig. 66)

Gegharkuniq Marz, RA, Lchashen, incense burner, 15th-14th cc. BC, clay (excavations of H. Mnatsakanyan, photo by V. Hakobyan. *In: Arménie...*, fig. 66)

- ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Լճաշեն, ցլի արձանիկ, Ք.ա. XV-XIV դդ., բրոնզ (պեղ.՝ Հ. Մնացականյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Ըսքի՝ Au Pied...*, p. 67, fig. 21; *У подножия...*, рис. 20)

Gegharkuniq Marz, RA, Lchashen, figurine of a bull, 15th-14th cc. BC, bronze (excavations of H. Mnatsakanyan, photo by V. Hakobyan. *In: Au Pied...*, p. 67, fig. 21; *U podnozhia...*, fig. 20)

- 45 ՀՀ Արմավիրի մարզ, Մեծամոր, դսոթ. N 8, Բաբելոնի արքա Ուլամ-Բուրիաշի սեպագիր կշռաքարը, Ք.ա. XVI-XV դդ., ագաթ (պեղ.՝ Է. Խանզադյանի, լուս.՝ Ա. Մովսեսյանի)

Armavir Marz, RA, Metsamor, tomb N 8, weight with cuneiform inscription of Babylonian king Ulam-Buriash, 16th-15th cc. BC, agate (excavations of E. Khanzadyan, photo by A. Movsesyan)

- ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Լճաշեն, մարտականքի մանրակերտ, Ք.ա. XV-XIV դդ., բրոնզ (պեղ.՝ Հ. Մնացականյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Ըսքի՝ Arménie...*, fig. 52)

Gegharkuniq Marz, RA, Lchashen, model of a chariot, 15th-14th cc. BC, bronze (excavations of H. Mnatsakanyan, photo by V. Hakobyan. *In: Arménie...*, fig. 52)

- 46 ՀՀ Արմավիրի մարզ, Մեծամոր, դամբ. N II, մանյակ,
Ք.ա. XV-XIV դդ.,
ոսկի, սարդիոն
(պեղ.՝ Է. Խանզադյանի, լուս.՝ Ա. Մովսեսյանի)

Armavir Marz, RA, Metsamor, tomb N II, necklace,
15th-14th cc. BC,
gold, cornelian
(excavations of E. Khanzadyan, photo by A. Movsesyan)

- ՀՀ Արմավիրի մարզ, Մեծամոր, դամբ. N II, Կուրիզալզու արքայի հիերոգլիֆ արձանագրությանը գլանաձև կնիքը,
Ք.ա. XV-XIV դդ.,
սարդիոն
(պեղ.՝ Է. Խանզադյանի, լուս.՝ Ա. Մովսեսյանի)

Armavir Marz, RA, Metsamor, tomb N II, cylinder seal of the Babylonian king Kurigalzu with hieroglyphic inscriptions,
15th-14th cc. BC, cornelian
(excavations of E. Khanzadyan, photo by A. Movsesyan)

- 47 ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Լճաշեն, թռչնակերպ կախիկ,
Ք.ա. XIV-XII դդ.,
բրոնզ
(պեղ.՝ Հ. Մնացականյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Gegharkuniq Marz, RA, Lchashen, bird-shaped pendant,
14th-12th cc. BC, bronze
(excavations of H. Mnatsakanyan, photo by V. Hakobyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, դամբ. IB, ուսագոտու ճարմանդ,
Ք.ա. XVI-XV դդ.,
քիւռում, ոսկի, վերակազմությունը՝ արծաթից
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Verin Naver, burial IB, shoulder belt buckle,
16th-15th cc. BC,
bitumen, gold, reconstruction
(excavations & photo by H. Simonyan)

- 48 ՀՀ Սյունիքի մարզ, Սիսիանի երկրագիտական թանգարան, եռադեմ աստվածության քարե արձանը,
Ք.ա. I հազ.,
բազալտ
(լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Syuniq Marz, RA, Sisian Regional Museum, bust of a triple-faced deity,
1st mill. BC,
basalt
(photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Արտաշավան, հատված ամրոցի պարսպից,
Ք.ա. XIV-XI դդ.
(լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Artashavan, a fragment of a fortification wall of the fortress,
14th-11th cc. BC
(photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Ուջան, հատված Մոտկան բերդի պարսպից,
Ք.ա. XIV-XI դդ.
(լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Ujan, Motkan-Berd, a fragment of a fortification wall,
14th-11th cc. BC
(photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, IA դամբանասրահը,
Ք.ա. XVI-XV դդ.
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Verin Naver, burial chamber IA,
16th-15th cc. BC
(excavations & photo by H. Simonyan)

- 49 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, դամբարան IA, հերակալ, Ք.ա. XVI-XV դդ., ոսկի, արծաթ (պնդ. և լուս.՝ Հ Սիմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Verin Naver, burial IA, tress holder, 16th-15th cc. BC, gold, silver (excavations & photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, դամբարան IB, հերոս-արքայի դիմաքանդակ, Ք.ա. XVI-XV դդ., քիտում, ոսկի (պնդ. և լուս.՝ Հ Սիմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Verin Naver, burial IB, portrait of a hero-king, 16th-15th cc. BC, gold, bitumen (excavations & photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, դամբարան IB, հերոս-արքայի դիմաքանդակ, Ք.ա. XVI-XV դդ., վերականգնված է ոսկուց և բրոնզից (պնդ. և լուս.՝ Հ Սիմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Verin Naver, burial IB, portrait of a hero-king, 16th-15th cc. BC, reconstruction, gold, bronze (excavations & photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Վերին Նավեր, դամբարան IB, նետասլաքներ, Ք.ա. XVI-XV դդ., հասպիս, կայծքար, վանակառ (պնդ. և լուս.՝ Հ Սիմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Verin Naver, burial IB, arrowheads, 16th-15th cc. BC, jasper, flint, obsidian (excavations & photo by H. Simonyan)

- 50 Մուծածիրի տաճարը՝ ըստ Դուր-Շարուկինի պալատի XIII սրահի բարձրաքանդակի, Ք.ա. IX-VIII դդ. (պնդ.՝ Պ. Բոտտայի, գրանկարը՝ Ե. Ֆլանդենի: *Հայր*՝ P.-E. Botta et M.E. Flandin. Les Monuments de Ninive, II, pl. 143)

Temple of Mutsatsir, depicted on the bas-relief in hall XIII of the palace of Dur-Sharrukin, 9th-8th cc. BC (excavations of P. Botta, drawing by E. Flandin. *In*: P.-E. Botta et M.E. Flandin. Les Monuments de Ninive, II, pl. 143)

- Երևան, Էրեբունի ամրոց, որմնանկար՝ Խալդին առյուծի վրա, Ք.ա. VIII դ. (Հայր՝ Կ. Հովհաննիսյան, 1961, Արին Բերդ, նկ. 32)

Yerevan, Erebuni fortress, fresco, god Khaldi on a lion, 8th c. BC (*In*: K. Hovnanissyan, 1961. Arin-Berd (in Armenian), fig. 32)

- 51 Պատմական Հայաստան, Հիրկանիս, Լուվրի թանգարան, ընծայական փթեղ՝ Խալդիի և Արուբանիի պատկերներով, Ք.ա. VIII դ., բրոնզ (Հայր՝ Arménie..., fig. 144)

Historic Armenia, Hirkanis, Louvre Museum, gift plate with images of deities Khaldi and Arubani, 8th c. BC., bronze (*In*: Arménie..., fig. 144)

- ՀՀ Լոռու մարզ, Լոռի-բերդ, դամբարան N 62, ձիու տանձ, Ք.ա. VIII-VII դդ., բրոնզ (պնդ.՝ Ս. Դևեյանի: *Հայր*՝ Arménie..., fig. 128)

Lori Marz, RA, Lori-Berd, burial N 62, horse-bit, 8th-7th cc. BC, bronze (excavations of S. Devejian. *In*: Arménie..., fig. 128)

- 52 Արցախ, Քաշատաղի շրջան, Կերեն, մարդակերպ պոչակ, Ք.ա. VII-VI դդ., թրծակավ (պեղ.՝ Ա. Գունու, լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի: *Հայր* Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990-2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների, 2007, շապկի լուսանկարը և էջ 33)

Artsakh, Qashatagh region, Keren, anthropomorphic rhyton, 7th-6th cc. BC, terracotta (excavations of A. Gnuni, photo by H. Simonyan. *In: The Main results of archaeological investigations in 1990-2005 in Artsakh and liberated regions, 2007, cover illustration and p. 33*)

- Երևան, Կարմիր բլուր (Թեյշեբայնի), զարդատուփ, Ք.ա. VII դ., քար (պեղ.՝ Բ. Պիտրովսկու, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայր* Armenien..., fig. 112; Arménie..., fig. 143)

Yerevan, Karmir Blur (Teishebaini), jewelry box, 7th c. BC, stone (excavations of B. Piotrovski, photo by V. Hakobyan. *In: Armenien..., fig. 112; Arménie..., fig. 143*)

- 53 Երևան, Ավտոագրեգատների գործարան, դամբարան, աճյունաստվոր՝ ցլագլուխ քանդակներով, Ք.ա. VIII դ., թրծակավ (պեղ.՝ Ա. Եսայանի, Լ. Բիլագովի, լուս.՝ Ա. Մարտիրոսյանի: *Հայր* Arménie..., p. 122, fig. 130)

Yerevan, crypt discovered at the *Auto Aggregates* plant, funerary urn with bull-headed applications, 8th c. BC, terracotta (excavations of S. Yesayan, L. Biyagov, photo by A. Martirosyan. *In: Arménie..., p. 122, fig. 130*)

- Երևան, Կարմիր բլուր (Թեյշեբայնի), սաղավարտ՝ Արգիշթի Ա-ի նվիրատվական արձանագրությամբ, Ք.ա. VIII դ., բրոնզ (պեղ.՝ Բ. Պիտրովսկու, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայր* У подножия..., рис. 43; Au Pied..., p. 114, fig. 56)

Yerevan, Karmir Blur (Teishebaini), helmet with the dedicatory inscription of Argishti I, 8th c. BC, bronze (excavations of B. Piotrovski, photo by V. Hakobyan. *In: U podnozhia..., рис. 43; Au Pied..., p. 114, fig. 56*)

- Երևան, Կարմիր բլուր (Թեյշեբայնի), վահան՝ Ռուսա Ա-ի նվիրատվական արձանագրությամբ, Ք.ա. VIII դ., բրոնզ (պեղ.՝ Բ. Պիտրովսկու: *Հայր* Armenien..., fig. 44; Arménie..., fig. 109)

Yerevan, Karmir Blur (Teishebaini), shield with the dedicatory inscription of Rusa I, 8th c. BC, bronze (excavations of B. Piotrovski, photo by V. Hakobyan. *In: Armenien..., fig. 44; Arménie..., fig. 109*)

- Երևան, Կարմիր բլուր (Թեյշեբայնի), զարդատուփի կափարիչ՝ նոնումն բռնակով և Արգիշթի Ա-ի արձանագրությամբ, Ք.ա. VIII դդ., բրոնզ, ոսկի (պեղ.՝ Բ. Պիտրովսկու, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: *Հայր* ՀՀՌ, աղ. XCIII)

Yerevan, Karmir Blur (Teishebaini), lid with a pomegranate-shaped handle and an inscription of Argishti I, 8th c. BC, bronze, gold (excavations of B. Piotrovski, photo by V. Hakobyan. *In: GAA, table XCIII*)

- Երևան, Էրեբունի, քաղաքի հիմնադրման՝ Արգիշթի Ա-ի սևագիր արձանագրությունը, Ք.ա. 782 թ., քաղալտ (լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Yerevan, Erebuni, cuneiform inscription concerning the foundation of the city by Argishti I, 782 BC, basalt (photo by H. Simonyan)

- 54 Երևան, Էրեբունի, պոչակ՝ եղջերվի գլխի քանդակով: Անթի վերևում՝ Ասկեպիոսի, նրա կնոջ և երկու դստեր դրվագապատկերներով, Ք.ա. VI-IV դդ., արծաթ (լուս.՝ Մ. Բաղդասարյանի: *Հայր* Armenien..., fig. 108; Arménie..., fig. 183)

Yerevan, Erebuni, rhyton with the head of a deer, 6th-4th cc. BC, silver (photo by M. Baghdassaryan. *In: Armenien..., fig. 108; Arménie..., fig. 183*)

- 54 Երևան, Էրեբունի,
պղնձի ձիու առաջամասով,
Ք.ա. VI-IV դդ.,
արծաթ
(լուս.՝ Մ. Բաղդասարյանի)

Yerevan, Erebuni,
rhyton with a protome of a horse,
6th-4th cc. BC,
silver
(photo by M. Baghdassaryan)

- 55 ՀՀ Արմավիրի մարզ, հին Արմավիր
մայրաքաղաք,
կրծքագարդ, Ք.ա. VI-V դդ.,
ոսկի, արծն
(պեղ.՝ Բ. Առաքելյանի: Հայր՝ Armenien...,
fig. 102; Arménie..., fig. 180)

Armavir Marz, RA, ancient Armavir, capital of
Armenia,
pectoral, 6th-5th cc. BC,
gold, enamel
(excavations of B. Arakelyan. In: Armenien...,
fig. 102; Arménie..., fig. 180)

- Պատմական Հայաստան, Երզնկա,
թաս-ըմպանակ,
Ք.ա. VI-IV դդ.,
արծաթ
(Հայր՝ Arménie..., fig. 194)

Historic Armenia, Yeznka,
bowl,
6th-4th cc. BC,
silver
(In: Arménie..., fig. 194)

- 56 ՀՀ Արարատի մարզ, հին Արտաշատ
մայրաքաղաք, Աֆրոդիտեի քանդակը,
Պրակսիտելի դարձրածի աշխատանք,
Ք.ա. II-I դդ., մարմար
(պեղ.՝ Բ. Առաքելյանի: Հայր՝ Armenien..., fig. 97;
Arménie..., fig. 267)

Ararat Marz, RA, the ancient capital of Artashat,
statue of Aphrodite, in the tradition of Praxiteles,
2nd-1st cc. BC,
marble
(excavations by B. Arakelyan. In: Armenien...,
fig. 97; Arménie..., fig. 267)

- ՀՀ Արմավիրի մարզ, հին Վաղարշապատ
մայրաքաղաք,
Մելագրոսի արձանիկի գլուխը,
I-II դդ.,
թրծակավ
(լուս.՝ Վ. Հակոբյանի: Հայր՝ Բ. Առաքելյան, 1976)

Armavir Marz, RA, the ancient capital of
Vagharshapat,
head of Meleagros figurine,
1st-2nd cc. AD,
terracotta
(photo by V. Hakobyan. In: B. Arakelyan, 1976)

- 57 Տիգրան Մեծի դրամ,
Ք.ա. I դ.,
արծաթ, չորեքդրամյան

coin of the Tigran the Great,
1st c. BC,
silver, tetradrachm

- ՀՀ Արտաշատի մարզ, Արտաշատ
մայրաքաղաք, բաղնիքի հատակի
խճաքանդակ,
I-II դդ.
(պեղ. և լուս.՝ Ժ. Խաչատրյանի)

Artashat Marz, RA, the ancient capital of
Artashat,
Fragment of a mosaic floor in a bath,
1st-2nd cc. AD
(excavations & photo by Zh. Khachatryan)

- ՀՀ Կոտայքի մարզ, Գառնի,
բաղնիքի հատակի խճաքանդակ,
I-II դդ.
(պեղ.՝ Բ. Առաքելյանի, լուս.՝ Ա. Մովսեսյանի)

Kotayk Marz, RA, Garni,
mosaic floor in a bath,
1st-2nd cc. AD
(excavations of B. Arakelyan, photo by A. Movsesyan)

- 58 Արցախ, Քաշաթաղի շրջան,
Ծիծեռնավանք, II-VII դդ.
(պեղ. և լուս.՝ Հ. Միմոնյանի: *Ըստ՝* Արցախի
և ազատագրված տարածքների 1990-2005
թթ. հնագիտական հետազոտությունների
հիմնական արդյունքները, 2007, էջ 19)

Artsakh, Qashatagh region,
Tsitsernavank, 2nd-7th cc. AD
(excavations & photo by H. Simonyan. *In*: The
Main results of archaeological investigations in
1990-2005 in Artsakh and liberated regions (in
Armenian), 2007, p. 19)

Արցախ, Քաշաթաղի շրջան,
Ծիծեռնավանք,
II-VII դդ.
(չափագրությունը՝ Հ. Սանամյանի)

Artsakh, Qashatagh region,
Tsitsernavank,
2nd-7th cc. AD
(architectural section by H. Sanamyan)

ՀՀ Արագածոտնի մարզ, ք. Աշտարակ,
Կարմրավոր եկեղեցի,
VII դ.
(լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Ashtarak,
Karmravor church,
7th c. AD
(photo by H. Simonyan)

- 59 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Մաստարա,
Սր Հովհաննես եկեղեցի,
V-VI դդ.
(լուս.՝ Հ. Միմոնյանի: *Ըստ՝* Ե. Ասատրյան, 2004,
շապկի նկարը և էջ 60)

Aragatsotn Marz, RA, Mastara,
St. John's Church,
5th-6th cc. AD
(photo by H. Simonyan.
In: E. Asatryan, 2004, cover image and p. 60)

ՀՀ Արմավիրի մարզ, ք. Էջմիածին,
Սր Հռիփսիմն եկեղեցի,
618 թ.
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Aramavir Marz, RA, Echmiadzin,
church of St. Hripsime,
618 AD
(photo by Z. Sargsyan)

- 60 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Աղցք,
խոյի հարթաքանդակ,
IV դ.,
թրծած աղյուս
(պեղ.՝ Հ. Միմոնյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Aghdzq,
bas-relief depicting a ram,
4th c. AD,
baked brick
(excavations of H. Simonyan, photo by V. Hakobyan)

ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Աղցք,
եղջերվի հարթաքանդակ,
IV դ.,
թրծած աղյուս
(պեղ.՝ Հ. Միմոնյանի, լուս.՝ Վ. Հակոբյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Aghdzq,
bas-relief depicting a deer,
4th c. AD,
baked brick
(excavations of H. Simonyan, photo by V. Hakobyan)

ՀՀ Սյունիքի մարզ, Աղուդի,
մահարձան-դամբարան,
V-VII դդ.
(լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Syunik Marz, RA, Aghudi,
monument-crypt,
5th-7th cc. AD
(photo by H. Simonyan)

- 61 ՀՀ Լոռու մարզ, Չիչխանավանք,
խաչքար,
V-VII դդ.,
տուֆ
(պեղ.՝ Ա. Նալբանդյանի, լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Lori Marz, RA, Chichkhanavank,
khachkar (cross-stone),
5th-7th cc. AD,
tuff
(excavations & photo by A. Nalbandyan)

- ՀՀ Արագածոտնի մարզ, ք. Թալին,
քառակող կոթող,
IV-V դդ.,
տուֆ
(լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Talin,
four-sided stela,
4th-5th cc. AD,
tuff
(photo by H. Simonyan)

- ՀՀ Արմավիրի մարզ, ք. Էջմիածին,
Ջվարթնոցն Արարատի ֆոնին,
642-662 թթ.
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Aramavir Marz, RA, Echmiadzin,
Zvartnots cathedral with Mount Ararat in the
background, 642-662 AD
(photo by Z. Sargsyan)

- 62 ՀՀ Արմավիրի մարզ, ք. Էջմիածին,
Ջվարթնոց եկեղեցի, դրվագ կամարաշարից,
642-662 թթ.
(լուս.՝ Ի. Ռևազյանի)

Armarvir Marz, RA, Echmiadzin,
Zvartnots cathedral, fragment of arch,
642-662 AD
(photo by I. Revazian)

- 64 Վանա լիճ,
Ախթամարի վանքը, Սր Խաչ եկեղեցի,
915-921 թթ.
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Van Lake,
Akhtamar monastery, Church of the Holy Cross,
915-921 AD
(photo by Z. Sargsyan)

- Անի,
Մայր տաճար,
989-1001 թթ.
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Ani,
Cathedral,
989-1001 AD
(photo by Z. Sargsyan)

- Անի,
Սմբատաշեն պարիսպներ,
X դ.
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Ani,
Smbatashen fortifications of the city,
10th c.
(photo by Z. Sargsyan)

- 65 ՀՀ Վայոց Ձորի մարզ, Նորավանք,
Բուրթել իշխանի մատուռ-ղամբարանը,
1339 թ.
(լուս.՝ Հ. Սիմոնյանի)

Vayots Dzor Marz, RA, Noravank,
chapel memorial to Prince Bourtel,
1339
(photo by H. Simonyan)

- 65 ՀՀ Վայոց Ձորի մարզ, Նորավանք,
Հայր Աստծո բարձրաքանդակը,
1221 թ.
(լուս.՝ Հ. Միմոնյանի: Հայր՝ Ս. Սաղումյան. 2000,
Նորավանք, Երևան, էջ 3)

Vayots Dzor Marz, RA, Noravank,
high relief of God the Father Almighty,
1221
(photo by H. Simonyan. In: S. Saghumyan. 2000,
Noravank, Yerevan, page 3)

- ՀՀ Վայոց Ձորի մարզ, Նորավանք,
Աստվածամոր բարձրաքանդակը,
1339 թ.
(լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Vayots Dzor Marz, RA, Noravank,
high relief of Vrgin Mary,
1339
(photo by H. Simonyan)

- 66 ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, Մեծ Մասրիկ,
խաչքար,
881 թ.,
բազալտ
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Gegharkuniq Marz, RA, Big Masrik,
khachqar,
881 AD,
basalt
(photo by Z. Sargsyan)

- ՀՀ Լոռու մարզ, Հաղբատ,
խաչքար,
XIII դ.,
տուֆ
(լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Lori Marz, RA, Haghat,
kachqar,
13th c.,
tuff
(photo by H. Simonyan)

- 67 Արագածոտնի մարզ, ք. Եղվարդ,
մատուռ-դամբարան,
1301 թ.
(լուս.՝ Հ. Բազեի)

Aragatsotn Marz, RA, Yeghvard,
chapel-memorial,
1301
(photo by H. Bazeh)

- ՀՀ Սյունիքի մարզ,
Տաթևի վանական համալիր,
IX-XIV դ.
(լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Syuniq Marz, RA,
Monastery Complex of Tatev,
9th-14th cc.
(photo by H. Simonyan)

- 68 Անի,
Տիգրան Հոռնեցի կառուցած
Սր Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի,
1215 թ.,
բարձրաքանդակ
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Ani,
Church of St. Grigor the Illuminator,
built by Tigran Honents,
1215,
high relief
(photo by Z. Sargsyan)

- ՀՀ Լոռու մարզ,
Հաղբատի վանական համալիր,
X-XIII դդ.
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Lori Marz, RA,
Monastery Complex of Haghat,
10th-13th cc.
(photo by Z. Sargsyan)

- 69 ՀՀ Արագածոտնի մարզ, ք. Եղվարդ,
մատուռ-դամբարան,
1301 թ.,
քարձրաքանդակ
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Aragatsotn Marz, RA, Yeghvard,
chapel-memorial,
1301,
bas-relief
(photo by Z. Sargussyan)

- ՀՀ Տավուշի մարզ,
Գոշավանք,
խաչքար, կազմող՝ վարպետ Պողոս,
1291 թ.
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Tavush Marz, RA,
Goshavank,
khachkar, created by Varpet Pogos,
1291
(photo by Z. Sargussyan)

- 70 ՀՀ Լոռու մարզ,
Սանահնի վանական համալիր,
X-XIII դդ.
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Lori Marz, RA,
Monastery Complex of Sanahin,
10th-13th cc.
(photo by Z. Sargsyan)

- 92 Երևան,
Էրեբունիի ամրոց,
Սուսի տաճարն Արարատի ֆոնին
(լուս.՝ Հ. Միմոնյանի)

Yerevan,
the fortress of Erebuni, temple of Susi,
Mount Ararat in the background
(photo by H. Simonyan)

- 96 Պատմական Հայաստան, Դարոյնք ամրոց,
քարձրաքանդակ թարածայրի վրա,
Ք.ա. I հազ.
(լուս.՝ Զ. Սարգսյանի)

Historic Armenia, Daroyinq fortress,
bas-relief on the rock,
1st mill. BC
(photo by Z. Sargsyan)

Զորատ, Իրանական արևոց,
Մեծի ամենի Արարատի
ֆոնի

Զորատ, Իրանական արևոց,
Մեծի ամենի Արարատի
ֆոնի

Զորատ
Զորատի արևոց, արևոց
արևոցի արևոցի արևոց
Զորատի արևոց

Զորատ
Զորատի արևոց, արևոց
արևոցի արևոցի արևոց
Զորատի արևոց

Զորատի արևոց, արևոց
արևոցի արևոցի արևոց
Զորատի արևոց

1. Arménie. Trésors de l'Arménie ancienne, des origines au IVe siècle, Paris, 1996.
2. Armenien Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft, 1995. Museum Bochum.
3. Makoto Arimura, Boris Gasparyan, Christine Chataigner 2012. Prehistoric sites in Northwest Armenia: Kml-2 and Tsaghkahovit. Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, p. 135-149.
4. Au Pied Mont Ararat. Splendeurs de L' Arménie Antique, 2007.
5. Botta P.-E. et Flandin M.E. Les Monuments de Ninive, II.
6. David Marshall Lang. Armenia: cradle of civilization.
7. Dissonanze. Series on art and culture. Images for an Armenian culture, I. Editor Agorik Manoukian, Grafica Herman Vahramian, 1984. An I/COM/International Publication, Milano.
8. Hasratyan Murad 2010. Early Christian Architecture of Armenia. Moscow, Incombook.
9. Kalantar Ashkharbek 1994. Armenia: From the Stone Age to the Middle Ages. Selected Papers. Civilisations du Proche-Orient, Serie I, Archaeologie et Environment, 2. Recherches et Publications, Paris.
10. Shahnazaryan Alfred, Mkrtchyan Iveta. 1997. The State History Museum of Armenia.
11. Simonyan Hakob 2012. New Discoveries at Verin Naver, Armenia // Backdirt, Annual Review of the Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, p. 110-113.
12. Hakob Simonyan and Ninna Manaseryan 2013. Royal tombs with horse sacrifices in Nerqin Naver, Armenia (Middle Bronze Age), p. 173-208.
13. Vagharshapat. Documents of Armenian Architecture, 23. Centre for the Study and Documentation of Armenian Culture, Venice, 1998, OEMME Edizioni.
14. Առաքելյան Բաբկեն, 1976. Անթաքիներն հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Երևան (Babken Arakelyan 1976. On the Armenian ancient art history, Yerevan):
15. Ասատրյան Նաայի, 2004: Թալինի շրջանի հուշարձանները, Երևան «Հուշարձան» հրատարակչություն:
16. Արցախի և ազատագրված տարածքների 1990-2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, ցուցահանդեսի ցանկ, 2007, Երևան, «Հուշարձան» հրատարակչություն (The main results of archaeological investigations in 1990-2005 in Artsakh and liberated regions (in Armenian), exhibition catalog, 2007):
17. Հակոբյան Հայկ, 2005. Տիգրան Մեծ, Երևան (Hayk Hakobyan 2005. Tigran the Great (in Armenian), Yerevan):
18. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հատոր 2, 2002, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատարակչություն (History of Armenian Architecture (in Armenian), 2, 2002, Yerevan):
19. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հատոր 3, 2004, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատարակչություն (History of Armenian Architecture (in Armenian), 3, 2004, Yerevan):
20. Հարությունյան Վ. 1992. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան:
21. Հին Հայաստանի ոսկին, 2007, Երևան (Gold of Ancient Armenia (in Armenian), 2007, Yerevan):
22. Հովհաննիսյան Կ. 1961. Արին Բերդ, Երևան (K. Hovnanissyan, 1961, Arin-Berd (in Armenian), Yerevan):
23. Սաղումյան Սուրեն 2000. Նորավանք, Երևան, «Հուշարձան» հրատարակչություն:
24. Археологические сенсации Армении. 2012. Армавиа, N 4.
25. Кушнарева К. X. 1993. Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э. Этапы культурного и социально-экономического развития, Санкт-Петербург.
26. Куфтин Б. А. 1941. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.
27. Марр Н.Я. и Смирнов Я.И. 1931. Вишаны, Ленинград (Mar N. & Smirnov Ya. 1931. Vishaps, Leningrad).
28. Мартиросян А.А. 1964. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван.
29. Мунчаев Р. М. 1975. Кавказ на заре бронзового века. Издательство «Наука», Москва.
30. Пиотровский Б. Б. 1949. Археология Закавказья. Ленинград.
31. Симонян А. 2009. Изображение мирового дракона-змея в памятниках Армянского нагорья эпохи средней бронзы, Media Inform, Drgo Barzini, N 1 (Hakob Simonyan, 2009. Izobrazhenie mirovogo drakona-zmeya v pamyatnikakh Armyanskogo nagorya epokhi srednei bronzy, Media Inform, Drgo Barzini, N 1).
32. Симонян А. 2010. Древнеарийские традиции в Армении в эпоху бронзового века, Армавиа, N 5 (Simonyan H. 2010. Drevneariyskie traditsii v Armenii v epokhu bronzovogo veka, Armavia, N5).
33. У подножия Арарата, 2008 (U podnozhia Ararata, 2008).

Համիկ Գողոթյան	Hasmik Poghosan.....	6
Էդուարդ Աբրահամյան	Eduard Abrahamyan.....	8
Հակոբ Միմոնյան Մուտք	Hakob Simonyan Introduction.....	10
Վասիլի Լյուբին և Ելենա Բելյաևա Ե.Վ. Հայաստանի Հին քարի դարը	Vasily Lyubin and Yelena Belyaeva Paleolithic Armenia.....	14
Գրիգոր Արեշյան Նոր քարի և պղնձեքարի (Ընեոլիթ) ժամանակաշրջանները Հայաստանում	Gregory E. Areshian Neolithic and Chalcolithic (Aeneolithic) Periods in Armenia	18
Հակոբ Միմոնյան, Կարեն Թոխատյան Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերները	Hakob Simonyan, Karen Tokhatyan Petroglyphs of the Armenian Highland.....	24
Հակոբ Միմոնյան Հայաստանը վաղ բրոնզի դարում (Ք.ա. 3500-2400 թթ.)	Hakob Simonyan Armenia in the Early Bronze Age (3500-2400 BC).....	28
Հակոբ Միմոնյան Հայաստանը միջին բրոնզի դարում (Ք.ա. 2400-1500 թթ.)	Hakob Simonyan Armenia in the Middle Bronze Age (2400-1500 BC).....	32
Հակոբ Միմոնյան Վիշապակոթողներ	Hakob Simonyan Vishap Stone Stelas.....	38
Հակոբ Միմոնյան Հայաստանը ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերում (Ք.ա. 1500-800 թթ.)	Hakob Simonyan Armenia in the Late Bronze and Early Iron Ages (1500-800 BC).....	42
Միմեն Հմայակյան Վանի թագավորություն (Ուրարտու)	Simon Hmayakyan Van Kingdom (Urartu).....	50
Հայկ Հակոբյան Հայաստանն Աքեմենյան և հելլենիստական ժամանակաշրջաններում	Hayk Hakobyan Armenia in the Achaemenid and Hellenistic periods.....	54
Հովհաննես Սանամյան Հայկական ճարտարապետությունը վաղ միջնադարում (301-670 թթ.)	Hovhannes Sanamyan Armenian architecture in the Early Middle Ages (301-670 AD).....	58
Հովհաննես Սանամյան Հայկական ճարտարապետությունը զարգացած միջնադարում (885-1399 թթ.)	Hovhannes Sanamyan Armenian architecture in the High Middle Ages (885-1399 AD).....	64
Հակոբ Միմոնյան Պատկերների անվանացանկ	Hakob Simonyan Catalogue.....	70
Գրականություն	Bibliography.....	94

խաղերենի տեխնիկական խմբագիր
Ներսես Կոստանյան

անգլերենի տեխնիկական խմբագիր
Էմիլի Քանթրիմ

քարտեզի մշակողում
Հասմիկ Ստեփանյան

տպագրության գրաֆիկական մշակում
Գոհար Գրիգորյան
և Հարություն Մամուկյան

տպատպանակ
© Էդիկ Դաբուզյան, GHEA Mariam

Հուշարձան հրատարակչություն
Երևան, Փավստոս Բուզանդի 1/3, 374 526618
haksimon@gmail.com; pzghnk@mail.ru

տպագրված է Հայաստանում
Նուշիկյան պրինտ տպագրատանը
Երևան, Մանուկյան փող. 33/6 (374-10) 464661
print@nushikyan.am

60/90/8, 6 տպ. մամ., թուղթը կավճ., 130 գ/մ²,
տպաքանակը՝ 4400 օրինակ

copy editor of the Armenian text
Nerses Kostanyan

copy editor of the English text
Emily Uyeda Kantrim

cartography
Hasmik Stepanyan

image graphic editing
Gohar Grigoryan and Haroutiun Samuelian

font
© Edik Ghabuzyan, GHEA Mariam

Hushardzan Publishers
Yerevan, 1/3, Pavstos Biusand, 374 526618
haksimon@gmail.com; pzghnk@mail.ru

printed in Armenia
by Nushikyan Printing House
Yerevan, 33/6, Manukian St.; (374-10) 464661
print@nushikyan.am

60/90/8, 6 printing publ. sheets, (coated paper),
130 g/m², circulation 4400 copies

